

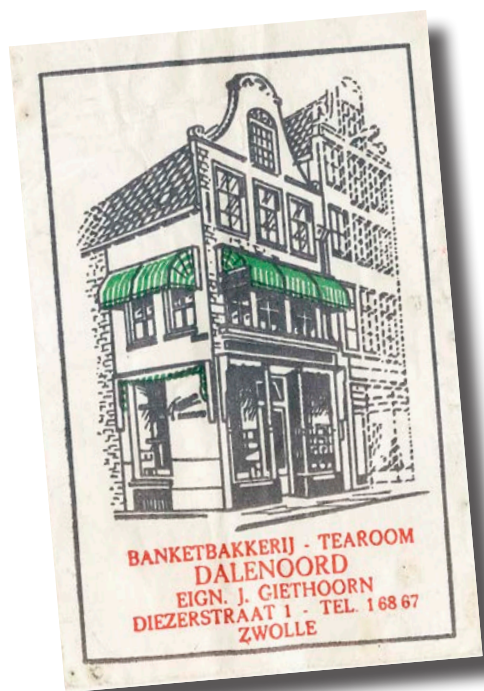

Running on history

Wim Huijsmans
*een bevlogen
archivaris*

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie ZHT)

Banketbakkerij – Tearoom Dalenoord Diezerstraat 1

Zeg Dalenoord en elke Zwollenaar van veertig jaar en ouder denkt ogenblikkelijk aan de banketbakkerij en tearoom op de hoek van de Diezerstraat en de Roggenstraat. Benjamin Dalenoord, uit Enschede afkomstig, was in 1887 als confiseur-cuisinier in Zwolle begonnen aan de Thorbeckegracht. Rond 1891 vestigde hij zich op Diezerstraat 1. Volgens het adresboek van 1910 leverde hij 'dejeuners, diners, soupers etc.'. Het was de tijd dat de gegoede burgerij haar gasten voor een diner nog aan huis ontving. Hij verzorgde diners in de wijde omtrek. Maar dat was niet het enige. In de bakkerij maakte hij ook de heerlijkste gebakjes. In 1920 deed zijn zoon Hendrik G.B. Dalenoord zijn intrede in het bedrijf, dat zich geleidelijk aan verder ontwikkelde. In de kelder was de bakkerij, gelijkvloers de winkel. De zaak van Dalenoord was een van de vele bakkerijen. Zo rond 1950 waren er wel tachtig bakkers in de stad. Lopend door de Roggenstraat kon je 's ochtends de geur van vers gebakken brood opsnuiven die opsteeg uit de winkels van Dalenoord en Alferink. De zaak van Dalenoord was toen al uitgebreid met een tearoom. In 1959 werd Jan Giethoorn de nieuwe eigenaar. Hij handhaafde de vertrouwde bedrijfsnaam Fa. B. Dalenoord & Zn. en vierde in 1962 het 75-jarig bestaan van de zaak onder de leus: 'Dalenoord, een oude zaak met steeds iets nieuws'. Hij introduceerde een nieuw gebakje: de 'Giethoornse punter', volgens de advertentie 'een heerlijke combinatie van vanille-crème-cognac-rozijnen-walnoten, echt iets fijns'. In de jaren zeventig onderging de zaak een aantal facelifts. De naam werd gewijzigd in petit restaurant waar je 'lekker kon eten in elke prijs'. In 1986 hing Giethoorn de deegrol aan de wilgen. Het bedrijf werd opgeheven, net geen honderd jaar oud.

In het voormalige pand van Dalenoord op de hoek van de Diezerstraat en de Roggenstraat zit nu een telefoonwinkel van Telfort. (Foto Jan van de Wetering)

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	2
Redactioneel (1) Lydie van Dijk	4
Redactioneel (2) Bert de Vries	5
 Running on history Wim Huijsmans	
Running on history	6
St. Antoniusbroederschap	15
De wilde deerne	24
Sarijshandschrift	28
Moffenmeid	35
Soeslo en Boswijk	39
Stadskok	43
Schaatsen	52
Straatnamen	55
Auteur	66

Omslag: Al hardlopend kwam Wim Huijsmans op de titel van dit themanummer: *Running on history*.
(Foto Jan van de Wetering)

Wim Huijsmanserf

W.A. Huijsmans (geb. 1948)
in 1998 25 jaar werkzaam bij Gemeentearchief Zwolle

Wim Huijsmans ...

Running on history

Geschiedenis is overal om ons heen aanwezig, geschiedenis ligt op straat. ‘Running on history’, geschiedenis als basis waarop wij ons voortbewegen. Dat is de leidraad van dit dubbeldikke themanummer, uitgebracht ter gelegenheid van het afscheid van archivaris Wim Huijsmans bij het Historisch Centrum Overijssel. Wim Huijsmans heeft zich bijna veertig jaar bezig gehouden met archivistiek en geschiedenis, eerst op het Gemeentearchief Zwolle en daarna op het HCO. Bovendien is hij al ruim vijftientwintig jaar redacteur van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Dit nummer vormt een weerslag van zijn werkzaamheden in al die jaren, en de nauwe verwevenheid daarvan met zijn dagelijks leven. Want in zijn vrije tijd fietst, jogt en – indien mogelijk – schaatst hij, maar niet zonder ook daarbij aan de historie van het gebied waar hij doorheen komt te denken.

Wim Huijsmans heeft een selectie gemaakt van een aantal archiefstukken die hij graag nader onder de aandacht wil brengen, en verder illustreert hij de these ‘running on history’ door ons mee te nemen naar de Wijthmenerplas, waar hij letterlijk door een gebied rent dat de laatste dertig jaar totaal is veranderd. Vervolgens rent hij (figuurlijk) met ons naar de late Middeleeuwen, toen Zwolle een bloeiende stad was. Er werden broederschappen opgericht, zoals de Sint Antoniusbroederschap, een vereniging van leken die een godsdienstig doel diende. Leden konden hun bijdragen daaraan zelfs voldoen in de vorm van het schenken van een dienaar, zoals uit het gepresenteerde archiefstuk blijkt. In dezelfde tijd werden hier de beroemde Sarihshandschriften geproduceerd. Een van deze handschriften bevat aantekeningen van achttiende-eeuwse Zwolse eigenaren. Wim reconstrueert hoe zij in het bezit van dit bijzondere handschrift kwamen. Ook uit latere eeuwen zijn er boeiende gegevens in het archief te vinden. Wist u dat Zwolle eeuwenlang een stadskok in dienst had? Uit de tweede helft van de achttiende eeuw is een prachtig getuigsschrift van stadskok Engelmann bewaard gebleven, opgesteld voor een van zijn leerlingen. Wim rent door en haalt bijzondere gebeurtenissen aan als de ontdekking van een wild meisje in de bossen bij Kranenburg en het straffen van een vrouw die bevriend was met Duitse soldaten in de Tweede Wereldoorlog.

Dit nummer bevat ook een primeur, in de vorm van de publicatie van een onbekend gedicht van Rhijnvis Feith. De beroemde bewoner van Boschwijk droeg dit gedicht in 1816 voor op het naburige buiten Soeslo, ter gelegenheid van de juist voltooide renovatie van dit buiten.

Wim Huijsmans is ook jaren betrokken geweest bij het bedenken en vastleggen van straatnamen voor nieuwe wijken van Zwolle in de ambtelijke werkgroep straatnaamgeving. Wim legt uit hoe dit in zijn werk ging en gaat en hij onthult dat er wel eens kleine fouten gemaakt zijn...

Wim Huijsmans heeft zich in de loop der jaren met zeer veel verschillende aspecten uit zeer uiteenlopende perioden van de Zwolse geschiedenis beziggehouden. Hij gaat nu bij het HCO met een welverdiende VUT, maar blijft gelukkig nog wel deel uitmaken van de redactie van dit tijdschrift en ons ondersteunen met zijn grote kennis en kunde van de Zwolse archieven en historie.

Lydie van Dijk,
redactie *Zwols Historisch Tijdschrift*

De professional

Medewerkers komen en medewerkers gaan. Vroeger minder vaak dan tegenwoordig lijkt het wel. Dienstverbanden van veertig jaar zijn een zeldzaamheid aan het worden. Jonge(re) mensen stappen sneller van werkgever naar werkgever. Veel dienstjaren lijken niet altijd meer zo gewaardeerd als vroeger. Bij erfgoedinstellingen ligt dat toch iets anders. Een medewerker die lang in dienst is bij een erfgoedinstelling zoals het Historisch Centrum Overijssel, heeft veel kennis opgedaan van de collecties. Bij een archivaris is dat vaak archivistische kennis over een collectie of archief en ook inhoudelijke geschiedkundige kennis. Dat betekent eigenlijk dat de waarde van een medewerker in de loop der jaren alleen maar toeneemt. In termen van bedrijfskapitaal zal het eigen vermogen van het HCO met het vertrek van Wim dan ook enorm afnemen.

Het lange dienstverband van Wim betekent bovendien voor zijn collega's het afscheid van een heel fijne en ook in dat opzicht zeer waardevolle collega, waar we jarenlang van hebben mogen genieten.

Wim combineert de twee bovengenoemde soorten kennis moeiteloos en weet veel (alles is onmogelijk) over de Zwolse collecties en de geschiedenis van Zwolle. Maar dat is nog niet alles. Vaak heb ik bij andere instellingen gewerkt met soortgelijke oudere collega's. Zij wisten ook veel maar deelden dat niet snel met anderen. Zij koesterden hun kennis om hun positie in de organisatie te behouden. Ik denk dat Wim zich daarin onderscheidt van velen. Hij heeft zijn kennis altijd beschikbaar gesteld voor anderen en is daarom van onschatbare waarde voor het HCO geweest en dus ook voor het publiek dat van onze diensten gebruik maakt.

Wim is een integere en dienstbare collega. Als je iets vraagt, krijg je een waardevol antwoord. Toen voor het ZWART-festival Peter Greenaway naar Zwolle kwam, vroeg men aan het Historisch Centrum of wij kennis hadden over bepaalde families en de huizen waarin zij hadden gewoond. Wim wist Greenaway ter stond van dienst te zijn. Tijdens een fietstocht door onze mooie binnenstad vertelde Wim wat Peter Greenaway wilde weten. Een gesigneerd eerste exemplaar van het boek over het project, overhandigd in een volle Broerenkerk, was de eer die Wim ten deel viel. Greenaway wist de kwaliteiten van Wim op waarde te schatten. Wim accepteerde de lof op zijn eigen bescheiden manier. 'Hij deed gewoon zijn werk'.

Wim is als mens en collega een integere, loyale, innemende, rustige en bescheiden man, die zich vanuit zijn passie voor geschiedenis en archivaliek altijd honderd procent heeft ingezet voor de dienst en de gemeente Zwolle. We zullen hem missen op de werkvloer als persoon, als collega en als professional. Gelukkig ben ik ervan overtuigd hem nog vaak tegen te komen, in de stad, bij het HCO en tijdens bijeenkomsten van de Zwolse Historische Vereniging. Wim bedankt!

*Bert de Vries,
directeur Historisch Centrum Overijssel*

Running on history

Rond de Wijthmenerplas

Wim Huijsmans

De titel van dit artikel kwam al hardlopend bij me op. In eerste instantie is het misschien wat vaag. Duidelijker wordt het als ik zeg dat het om hardlopen gaat en om de geschiedenis van de plek waar ik hardloop. Nou *hard* loop, joggen is misschien een betere benaming, de snelheid is er wel een beetje uit maar ik wil het best nog tegen een leeftijdgenoot opnemen. Een wedstrijdloper ben ik overigens nooit geweest. Ik doe het enkel en alleen voor mijn plezier en om een beetje in conditie te blijven. Ik heb zo mijn vaste plekken om hard te lopen, zoals vlak bij huis over de IJsseldijk richting Engelse Werk of het Kleine Veer of iets verder weg bij De Horte tussen Wijthmen en Dalfsen, op de

Lemelerberg, in het Zwolse Bos bij Heerde, in de Zwarte Dennen bij Staphorst of op vrijdagmiddag in de Staatsbossen bij Ruinen. Daar staat bij Roel en Sasha aan de Postweg de deur altijd gastvrij open als ik zomers op de motor arriveer om mij daar om te kleden en na afloop te douchen. Ook een paar rondjes om de Wijthmenerplas is bij mij favoriet. Hoe ik door de geschiedenis van die plek ren, komt hierna aan de orde

Wijthmenerplas

De Wijthmenerplas ligt ten zuidoosten van Zwolle, niet ver van de weg van Zwolle naar Heino. Het gebied is ongeveer vijftig ha. groot, waarvan de plas 22 ha. inneemt. Aanvankelijk waren het wei-

*Running on history:
Wim Huijsmans kwam
al hardlopend op de titel
van dit artikel en dit
themanummer. Hier
zien we hem in actie
bij de Wijthmenerplas.
(Foto Jan van de Wete-
ring)*

Een van de fietstoe-
gangen naar de Wijth-
menerplas. (Foto Jan
van de Wetering)

De Wijthmenerplas op
de kaart van Zwolle.
(Particuliere collectie)

landen waar vee liep te grazen. De firma Van Ossel uit Zoetermeer kocht in 1964 een aantal percelen grasland om zand te winnen, met de bedoeling om er op den duur een recreatieterrein aan te leggen met allerlei attracties. Op die voorwaarde kreeg Van Ossel een ontgrondingsvergunning. Hij had op andere plaatsen in Nederland ook met dit bijltje gehakt. Zo ontstond een kolk of zandput. Men begon aan de oostkant van de huidige plas te graven. Het zand werd gebruikt voor de aanleg van wegen rondom Zwolle en het ophogen van wijken, zoals de Aa-landen. In juni 1964 ging men met de zandwinning van start. In de eerste week was er meteen al een aanvaring met Rijkswaterstaat. De zware met zand beladen vrachtauto's reden namelijk vanuit het zandpad (nu Hoekserf-pad), dat tegenover café De Zon uitkwam, de weg Zwolle-Almelo op met alle risico's van dien. Er was toen nog geen parallelweg. Na een week zette Rijkswaterstaat een slagboom voor het zandpad zodat de chauffeurs niet meer de weg konden opdraaien. De chauffeurs van Van Ossel stoorden zich daar niet aan. Ze negeerden met hun zware wagens het verbod en reden de slagboom omver.

'Herften' en 'Salne' in de Hottinger atlas, omstreeks 1785. In het gebied rechtsboven Boschwijk ligt nu de Wijthmenerplas. (Collectie HCO)

De politie kwam er aan te pas. Er volgde overleg. Slot van het liedje was dat er een nieuwe uitrit kwam, maar wel naar de Erfgenamenweg. Een directieket diende in het begin als kantoortje en schaftruimte voor de chauffeurs, een verlaten boerderij als berg- en opslagruimte.

In 1967 kwam 'Zandbedrijf Wijthmen' zoals het was gaan heten, in andere handen. Lokin uit Heino en de gebroeders Tielbeke uit Lemelerveld namen het bedrijf over. Volgens een advertentie in de *Zwolse Courant* was levering mogelijk van metselzand, betonzand, vulzand (gebruikt voor ophoging) en grind in elke gewenste hoeveel-

heid. De zandput werd in de zomer ook spoedig ontdekt als plas om in te zwemmen, in het begin vooral door mensen uit de buurt. Naarmate de plas groter werd, nam de toeloop van zwemmers en recreanten toe. De plas bij Wijthmen werd een alternatief voor de Agnietenplas. Het gemeentebestuur van Zwolle was daar niet gelukkig mee. Bij mooi weer werd geregeld gewaarschuwd voor de onbetrouwbaarheid van het water in de 'kolk' bij Wijthmen.

Ondertussen was Lokin teruggetreden. De Tielbeke's zetten het bedrijf voort. In 1974 werd de miljoenste kubieke meter zand afgevoerd. Het bedrijf was toen behoorlijk gemoderniseerd. De bedrijfsactiviteiten en opstallen waren naar de westzijde van de plas verplaatst. Daar zorgde een zandwas- en doseerinstallatie voor de verdeling van het zand in verschillende soorten. De plas werd naar de west- en oostzijde uitgebreid. De ontgrondingsvergunning stond toe te zuigen tot een diepte van circa twintig meter. Eind jaren zeventig was deze diepte bereikt. Verdere uitbreiding op de bestaande plek was in verband met de natuurwaarden en het landschap niet mogelijk. De zandwinning was toen al verplaatst naar Haerst. De put van Sanders vormde de nieuwe locatie.

De recreatieve betekenis van de plas nam in de loop der jaren toe. Op zomerse dagen kwamen duizenden mensen naar Wijthmen om zich te verpozen in en bij het water. De gemeente Zwolle kocht in februari 1979 de plas aan. In overleg met Plaatselijk Belang Wijthmen werd door het recreatieschap West-Overijssel, die de gemeente Zwolle als eigenaar was opgevolgd, een plan opgesteld om de plas geschikt te maken voor dagrecreatie. Ook andere belanghebbenden werden bij de plannen betrokken, zoals sportvissers en duikers. De windsurfvereniging 'Kantje Board' liet ook haar stem horen. Na lang gepraat en veel overleg werd in oktober 1981 met de aanleg begonnen. De kosten bedroegen vijftien miljoen gulden. De aanleg, die in fasen werd uitgevoerd, was in oktober 1991 voltooid. De kwaliteit van het zwemwater was uitstekend, alleen bij lange warmteperiodes werd het water soms verontreinigd door blauwe algen. Naarmate de voorzieningen rond de plas

Drukke bij de Wijthmenerplas, duizenden mensen verpozen zich in en bij het water, 30 juni 1986. (Collectie HCO, Redactiearchief Zwolse Courant, foto Aart Vos)

Brommerraces bij de Wijthmenerplas, 18 september 1993. (Collectie HCO, Redactiearchief Zwolse Courant)

toenamen en Zwolle-Zuid meer bebouwd raakte, nam het aantal dagrecreanten toe. Ook van ver buiten Zwolle zoekt men nu op warme dagen de Wijthmenerplas op.

Tot 2005 was de plas in handen van de Regio IJssel-Vecht. In dat jaar werden de recreatie-objecten afgestoten. De gemeente Zwolle, die al met het dagelijkse beheer en toezicht was belast, kwam opnieuw in het bezit van de plas. De Wijthmenerplas is nu een van de drie recreatieterreinen binnen de gemeente. De overige twee zijn de Agnietenplas en de Milligerplas. In en bij de Wijthmenerplas kan men ondermeer zwemmen, zonnen, vissen, duiken, picknicken, barbecuen, wandelen en hardlopen. Op het strand staan wat speelattributen voor kleine kinderen. Zomers worden netten gespannen om te beachvolleyballen. Gemiddeld komen er per seizoen 300.000 watergebonden recreanten, zoals dat in ambte-

lijke nota's heet. Buiten het zomerseizoen vinden er andere activiteiten plaats, zoals bij voorbeeld vijftig cc brommerraces en dancefestivals. Het terrein is uitsluitend bedoeld voor dagrecreatie, hoewel er in de avond- en nachtelijke uren – zeker na een warme zomerse dag – ook wel eens wat 'recreatiefs' gebeurt. De politie en een nachtveiligheidsdienst houden een oogje in het zeil.

't Gagel

Meestal kom ik met de auto of de fiets naar de plas. Ik passeer daarbij de ingang naar de golfclub Zwolle, gelegen op golfbaan 't Gagel. Deze naam is ontleend aan de vroegere naam van dit gebied. Gagel is een struik die bloeit met katjes. De struik kwam vooral voor op weilanden die 's winters onder water liepen. De weteringen, die door dit gebied liepen en zorgden voor de afvoer van het overtollige regenwater uit Salland, zetten de weilanden in dit gebied regelmatig onder water. Het terrein van de golfclub werd in de jaren negentig aangelegd. In 1995 beschikte de Zwolse golfclub over negen holes. Omdat er geen officiële

wedstrijden konden worden gehouden, werd na veel hindernissen en inspanningen uiteindelijk toch toestemming gekregen om het terrein uit te breiden tot achttien holes. Vanaf 2005 beschikt de golfclub Zwolle over een fraai clubhuis en over een prachtig golfterrein op een schitterende locatie, waar het goed toeven is.

Bij de entree van de Wijthmenerplas tegenover het beheerscentrum is een skeelerbaan aangelegd. Aanvankelijk werd er druk gebruik van gemaakt. Het lijkt erop dat de animo voor het skeeleren aan het afnemen is.

Start

Ik begin te lopen vanaf het parkeerterrein. Ik volg het fietspad in noordelijke richting. Dit fietspad maakt deel uit van Rondje Zwolle. Ik zie het punt waar de Emmer Tochtsloot in de Herfter wetering uitmondt. Beide sloten zorgden er vroeger voor dat het gebied nog al eens onder water kwam te staan, omdat ze het overtollige water niet snel genoeg konden afvoeren. De golfers hebben nu geen last meer van het water of het moet zijn dat

*Rek- en strekoefeningen
in het mulle zand bij de
Wijthmenerplas. (Foto
Jan van de Wetering)*

De splitsing tussen de Erfgenamenweg en de Valkenbergweg. Op de achtergrond de katholieke kerk van Wijthmen. (Foto Jan van de Wetering)

hun golfbal in een sloot terecht komt. Wat nogal eens gebeurt. De dam overstekend kom ik op het terrein van de golfclub. Oorspronkelijk was het terrein drassig en hier en daar wat golvend. Bij de aanleg van het golfterrein zijn elementen uit het landschap zo veel mogelijk gehandhaafd. In westelijke richting valt Selhorst te zien, de eeuwenoude locatie van de boerderij van Hutten die op een hoogte (=horst) gebouwd is. Zijn koeien vonden de golfballetjes niet zo smakelijk.

Ik vervolg mijn route tot aan de Valkenbergweg. Deze weg heet nog niet zo lang zo en ik ben daar debet aan. Aanvankelijk was de benaming Erfgenamenweg. De weg dankt zijn naam aan het feit dat ze aan de eigenaren in de marke van Wijthmen en Herfte toebehoorde. Een marke was een typisch Oost-Nederlands fenomeen. Onder een marke verstaat men een groot, gemeenschappelijk, onverdeeld grondgebied. De marken werden in de negentiende eeuw opgeheven. Hier en daar bleven kleine stukjes grond en bos onverdeeld. Daar was geen belangstelling voor. Dat gold ook voor wegen en watergangen. Voor de verdeling van de marke was het onderhoud ervan voor

gemeenschappelijke rekening. Na de verdeling van de marke kwam het onderhoud in handen van de gemeente en het waterschap. Personen die samen eigenaar van een marke waren, werden markegenoten of erfgenamen genoemd. Vandaar de naam Erfgenamenweg. Omdat de loop van de weg onduidelijk was – een deel was geasfalteerd en een ander deel was zandweg – is de weg qua naam in tweeën geknipt. Het westelijk stuk van deze weg tot aan de Herfterlaan kreeg de naam Valkenbergweg, zo genoemd naar de boerderij op nr. 2, vlak bij het spoor, de rest van de weg bleef Erfgenamenweg heten. Het is al weer enige tijd geleden dat ik aan de straatnamencommissie de suggestie gedaan heb te kiezen voor Valkenbergweg. Het college van B en W heeft mijn suggestie opgevolgd.

Met een knipoog naar het bord vervolg ik mijn route in de richting van Wijthmen. Over de Emmer Tochtsloot begint het Erfgenamenbos. Ook dit bos dankt zijn naam aan de vroegere marke. Aan de linkerkant staat – voordat ik het Erfgenamenbos verlaat en aan de rechterkant weer de Wijthmenerplas kan zien – een onder

*Betonnen toiletgebouw
bij de Wijthmenerplas.
(Foto Jan van de Wete-
ring)*

architectuur gebouwd zomerhuis. Alleen als het blad van de bomen is, valt het huis vanaf de weg te zien. Ik vervolg mijn route. Rechts in het weiland lopen koeien van een niet-Nederlands ras te grazen. Met hun grote loense ogen kijken ze me meewarig aan. Terwijl zij rustig achter elkaar sjokken, vragen ze zich misschien wel af waarom ik mij zo druk maak. Ik vraag me af of dit nu Blonde d'Aquitaines zijn en of daarom blondjes zo dom heten te zijn. Hardlopen maakt je hoofd leeg maar doet soms ook de meest gekke gedachten of associaties opkomen.

Ik jog verder. Het oorspronkelijke terrein, waarin kleine verhogingen of belten voorkwamen, blijkt uit de naam van een van de huizen aan de Valkenbergweg. Die is getooid met de naam Poppenbeld (sic). Ik vervolg mijn route. Steevast kondigen honden bij de volgende huizen mijn komst aan. Blaffende honden bijten niet. Onverveerd loop ik verder, bij dit woord aan het Wilhelmus denkend. Ik kom bij het Hoekserfpad. Ook deze naam heb ik gesuggereerd vanwege een boerderij met de naam Hoeks-erve. In archiefstukken werd deze boer ook wel aangeduid als de boer in het Hoekje. In de verste verte is deze boer een voorouder van mij.

Ik passeer de school. Het gebouw is verlaten. De kinderen krijgen nu verderop aan de Erfgenamenweg les in het Kulturhus, in 2007 geopend door Erica Terpstra. Naast de oude school staat de katholieke kerk, gewijd aan Onze-Lieve-Vrouwe

van Altijddurende Bijstand, waarvan de eerste steen in 1950 werd gelegd. Vroeger kon je daar zo naar binnen lopen om een kaarsje op te steken. De godsdienstleraar van mijn middelbare school was hier pastoor. Nu is de kerk alleen maar open als er diensten zijn. Voor 1950 kerkten de katholieke inwoners van Wijthmen in Hoonhorst of gingen in Zwolle naar de St. Michaël in de Roggenstraat. Omdat de nieuwe kerk zowel voor inwoners van Wijthmen als Herfte bedoeld was, werd de kerk ver buiten Wijthmen gebouwd, maar wel tussen Wijthmen en Herfte in, zodat de afstand voor de verst afwonende kerkgangers ongeveer gelijk was. Een andere reden van de excentrische ligging ten opzichte van het dorp Wijthmen was de beschikbaarheid van grond op deze plek.

Het Hoekserfpad vervolgend zie ik spoedig een betonnen toiletgebouw. De twee toiletgebouwen op het terrein van de Wijthmenerplas doen mij steeds denken aan de kubuswoningen van Piet Blom in Rotterdam. De gebouwen zijn op een markante wijze vorm gegeven, functioneel en door hun constructie vandalismeproof.

Ongeklede recreatie

Ik vervolg mijn route over het grasveld waar het op zomerse dagen een drukte van belang is. Na het hek passeer ik een bord met de aanduiding dat vanaf daar ongeklede recreatie is toegestaan. Het had heel wat voeten in de aarde voordat dit terreintje werd gerealiseerd. In 1982 was men volop bezig met de aanleg en inrichting van de plas tot dagrecreatie. Om van het ene deel van het gebied naar het andere deel te komen werd een brug aangelegd, vanaf een soort schiereilandje aan de westelijke kant van de plas naar het oostelijk deel. Op de punt van dit eilandje ontstond omstreeks 1980 een naaktstrandje. Vooral mensen die graag uit de kleren gingen en veelal lid waren van de Zwolse naturalisten zwemvereniging 'Niks Um 't Lief' hadden bezit genomen van deze plek. Al bestond die term nog niet, naaktrecreatie werd op de punt van dit schiereilandje gedoogd. Niemand had er last van; het lag immers meters af van de locaties waar geklede badgasten recreëerden of te water gingen. Dat werd anders toen een brug werd aangelegd om zo de loopafstand tussen het ooste-

lijk en westelijk deel van het gebied te verkleinen. Het duurde niet lang of er kwamen klachten over naaktrecreanten, van wie men vond dat zij de goede zeden aan hun laars laptten, voor zover daar sprake van kan zijn bij naaktrecreanten... Ook de politiek bemoeide zich met deze affaire. Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) liet bij monde van Van Herwijnen in de gemeenteraad weten dat foutparkeerders bij de Wijthmenerplas wel door de politie op de bon geslingerd werden, maar naaktrecreanten niet, terwijl naaktrecreatie toch in strijd was met de Algemene Politie Verordening (APV). Het gemeentebestuur nam op korte termijn maatregelen. In 1983 werd paragraaf 9 van de APV aangevuld. Men mocht zich niet ongekleed of op aanstootgevende wijze bevinden op voor het publiek toegankelijk plaatsen. Maar er gold voortaan een uitzondering voor een stukje strand aan de oostzijde van de Wijthmenerplas, dat duidelijk met borden werd aangegeven. Overigens is dit stukje textielloos strand nooit door een lid van het college van B en W officieel geopend of in gebruik gesteld.

Door de publiciteit rond het naaktstrandje trok het in het begin veel bekijks. De jonge struikjes rond het terrein, waar een fietspad langs liep, lieten niets aan duidelijkheid te wensen over waar de plaats van het naaktstrandje was. Van lieverlee kwamen er steeds meer recreanten naar het 'ongeklede' strand. Er was geen lawaai en het was er schoner. Er werd geen troep achtergelaten. Bijkans raakte het strandje op zonnige dagen overbevolkt. Rond de eeuwwisseling werd het ten koste van het 'gewone' strand uitgebreid.

Wanneer het te warm is om te joggen, fiets ik naar de Wijthmenerplas om verkoeling te zoeken. Net als bij het hardlopen ben ik ook in het water een 'dieseltje'. Ik zwam in een rustig tempo grote afstanden, zo mogelijk op korte afstand van de oever de hele plas rond. Op een bepaalde plek heb ik al enkele jaren ijsvogels gezien die, op een takje vlak boven het water zittend, niet verwachten dat er een zwemmer voorbij komt. Ze verraden zich door hun prachtige kleuren. Hun blauwe vleugeltjes steken schril af tegen de groene bladeren. In het voorjaar word ik steeds getroffen door de

moederlijke zorg van de fuut, die de jonge fuutjes op haar rug vervoert als ze moe worden. Geweldig geschrokken ben ik ooit eens van een grote schildpad die al dobberend in het water lag te genieten van de zon, waarschijnlijk gedumpt door iemand die genoeg had van dit huisdier. Of het beestje de winter overleefd heeft, waag ik te betwijfelen. En over winters gesproken, het is al geruime tijd geleden dat ik op de Wijthmenerplas geschaatst heb. Bij strenge winters vriest de plas dicht. Het biedt schaatsers een onmetelijke ijsvlakte en duikers

Het stukje strand waar 'ongeklede recreatie' is toegestaan, is duidelijk met borden aangegeven. (Foto Jan van de Wetering)

'Ongeklede recreatie', 1983. (Collectie HCO, Redactiearchief Zwolse Courant, foto Frans Paalman)

ongeevenaarde mogelijkheden om ook eens onder ijs te duiken

Beter met Bos

Aan de oostzijde van het Hoekserfpad is de gemeente Zwolle vanaf de eeuwwisseling begonnen met de aanleg van een bos met recreatieve voorzieningen nadat het land van de boeren was aangekocht. Het gebied ligt tussen de Erfgenamenweg en de Heinoseweg en strekt zich uit tot aan de bebouwde kom van Wijthmen. Het sluit aan op de Wijthmenerplas. In het nieuwe bos worden buitenplaatsen gebouwd. De kavels zijn gemiddeld 5.000 m² groot. Het was de bedoeling dat de buitenplaatsen primair de economische dragers zouden vormen voor de totale ontwikkeling van dit gebied. De verkoop van de kavels verliep echter minder snel dan men gehoopt had.

Vanaf het Hoekserfpad is te zien hoe op korte afstand van het bestaande bos drie grote woningen uit de grond worden gestampt. Een rechte laan met jonge bomen leidt naar de te bouwen

huizen. Het nieuw aangelegde recreatiegebied wordt doorkruist met lanen, wandel- en ruiterspaden. Er staan al een aantal riante optrekjes in het parkachtige landschap.

Veldwijk

Tegenover de 'nieuwe' laan vervolg ik mijn route in westelijke richting. Ik kom dan weer op het fietspad dat deel uitmaakt van Rondje Zwolle. Het zal de meeste fietsers en wandelaars ontgaan dat deze laan, evenals de andere lanen die hier vlak bij liggen, deel hebben uitgemaakt van het lanenstelsel dat vroeger bij de buitenplaats Veldwijk hoorde.

Vanaf Zwolle gezien waren er drie buitenplaatsen met het achtervoegsel -wijk. Op de hoek van de Kuyserhuislaan en Heinoseweg lag en ligt Landwijk, even verderop, eveneens aan de Heinoseweg, Boschwijk waar Rhijnvis Feith gewoond heeft. Bij de (huidige) Wijthmenerplas lag de buitenplaats Veldwijk, die in het midden van de negentiende eeuw werd omschreven als een 'logeabel heerenhuis met daarbij staande schuur, stalling en hooiberg en de daarbij gelegen spatieuze tuin, waarin ruim 150 exquise vruchtbomen met daarbij behorende wandeling.' Met een wandeling werd de parkachtige tuin met lanen bedoeld. Het huis werd kort na 1850 om onduidelijke redenen afgebroken. Op de plek van de buitenplaats kwam een boerderij te staan. De lanen die bij het oorspronkelijk huis behoorden, vormen nu een wandelgebiedje. De lanen omsluiten een aantal kleine weilandjes.

Het fietspad vervolgend jog ik langs de wetering. Ik passeer het beheerscentrum en kom weer bij de parkeerplaats uit. Afhankelijk van mijn animo loop ik nogmaals hetzelfde rondje of ik loop over het gras om de plas. Moe en voldaan rij ik daarna naar huis. Onder de douche spoel ik het stof van archiefstukken en het zweet van mij af. Het geeft mij een goed gevoel en een kick: running on history, ook als dat verleden nog niet zo ver achter ons ligt...

*In de levensavond
genietend van de
avondschemering aan
de Wijthmenerplas,
circa 1978. (Particuliere
collectie)*

De Sint Antoniusbroederschap in de Grote of St. Michaëlskerk

Over de geschiedenis van de Sint Michaëlskerk aan de Grote Markt is veel gepubliceerd. Er stond op deze plek rond 1040 al een Romaanse kerk, die tussen 1370-1450 werd vergroot tot de tegenwoordige gotische hallenkerk. Hieronder komt de broederschap van de Heilige Antonius in die kerk aan de orde.

Zwolle rond 1450

De eerste helft van de vijftiende eeuw geldt als Zwolle's bloeitijd. De stad was een centrum van handel en koopmanschap, waar per jaar vijf jaar-markten werden gehouden. In 1407 was Zwolle

opnieuw in de Hanze opgenomen, een verbond van kooplieden en daarna van steden, die de handen ineensloegen om hun handelsbelangen gezamenlijk te behartigen. De Hanze strekte zich uit van Vlaanderen tot de landen rond de Oostzee. De leiding van dit verbond lag in handen van Lübeck. Naast koopmansstad was Zwolle ook een centrum van wetenschap. Die functie dankte het aan de Latijnse school die Europese bekendheid had gekregen door de onderwijsvernieuwingen van rector Johan Cele. Van heinde en ver kwamen 'klerken' naar zijn school. Dankzij de kloosters was Zwolle een cultureel centrum. Binnen de

Gezicht op Zwolle, (uitsnede) begin zeventiende eeuw. In het midden – nog met indrukwekkende toren – de St. Michaëlskerk, links daarvan de raadstoren en het stadhuis, rechts de Onze-Lieve-Vrouwekapel (de Peperbus). (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

Inkomsten

In het tweede 'sextern' of deel van het Register van de Sint Antonius Broederschap staan de jaarlijkse inkomsten vermeld die verkregen waren nadat personen lid geworden waren van de broederschap. Zij hadden hun lidmaatschap betaald met een jaarlijkse rente. Als voorbeeld volgt hieronder de eerste inschrijving. Zo volgen er nog tientallen. Dit tweede deel doet sterk denken aan een legger of blaffaard. In de archivistiek wordt daaronder verstaan: een staat van te ontvangen vaste inkomsten uit onroerende goederen.¹

De eerste inschrijving luidt als volgt:

'Item Evert van Wijtman ende Margariete sijn wijff hebn gegeve[n] een heren pont des jairs uut enen huyse gelegen in des Hoefschenstege tusschen weren Besselen van Wijtman ende Celye Bolten nae uutwijsinge eens brieffs dairaff. Dyt heft Gherbrech Roetg[er] Leygendeckers wife gheloesset in den jaer XCVI.' In de kantlijn staat: 'M[ar]tini'.

Hertaling: Eveneens heeft Evert van Wijtman en zijn vrouw Margariete (aan de Sint Antoniusbroederschap) gegeven een jaarrente van 1 heren pond uit een huis in de Hoefschensteeg tussen het erf van Bessele van Wijtman en dat van Celye Bolte zoals blijkt uit een akte. Te betalen op Martini. Deze jaarrente is door Gherbrech, de vrouw van Roetger leiendekker, afgelost in (14)94.

Om lid te kunnen worden van de broederschap hebben Evert van Wijtman en zijn vrouw een jaarrente gegeven van 1 heren pond aan de St. Antonius Broederschap. Deze jaarrente rust op een huis in de Hoefschensteeg (=Goudsteeg) gelegen tussen het erf van Bessele van Wijtman en dat van Celye Bolten. De eigenaar van het huis heeft dus voortaan de verplichting om jaarlijks 1 heren pond aan de Broederschap te betalen. Waarschijnlijk hebben Evert van Wijtman en zijn vrouw eerder een lening verstrekt aan de eigenaar van dat huis, die daarvoor jaarlijks 1 heren pond rente moest betalen. Deze verplichting om dit jaarlijks te betalen heeft Evert van Wijtman aan de St. Antonius

broederschap doorgesluisd, waardoor en waarvoor hij en zijn vrouw nu lid zijn. Deze jaarlijks terugkerende rente moest op Sint Maarten (Martini) betaald worden. Een herenpond was rond 1450 ruim drie gulden waard.

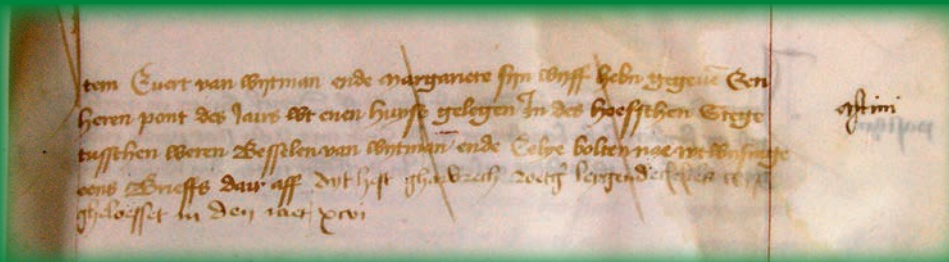
Evert van Wijtman (Wijtmen) wordt in akten vermeld tussen 1429-1473. Hij was ondermeer schepen van Zwolle (1429-1433), schout van Zwolle (1438-1444) en rentmeester van Salland (1446-1473). Evert was een van de belangrijkste en invloedrijkste personen in Zwolle en in het Oversticht. Hij was gehuwd met Margaretha van Ockenbroek. Bessele van Wijtman was de moeder van Evert van Wijtman.²

In 1494 heeft Gerbrech, de vrouw van Roetger leiendekker, op dat moment eigenares van het huis in de Goudsteeg, de verplichting om jaarlijks 1 heren pond te moeten betalen, aan de St. Antonius Broederschap afgelost. Dit was doorgaans mogelijk tegen het twintigvoud. Dat verklaart ook dat er twee verticale strepen door de tekst staan. Daarmee wordt aangegeven dat deze inschrijving is doorgehaald en dus geen geld meer oplevert.

Volgens de christelijke leer mocht men in de Middeleeuwen geen rente vragen voor uitgeleend kapitaal. Dat werd als woeker beschouwd. Het was oneerlijk geld te verdienen door tijdsverloop; de tijd behoorde aan God alleen. Bovendien moest de mens 'in het zweet van zijn aanschijn' zijn brood verdienen. Rente werd door luiheid verkregen. De formulering in middeleeuwse akten is dan ook altijd zodanig dat de geldlener de actieve persoon is. Hij verklaarde een jaarrente uit zijn huis of land verkocht te hebben omdat hem geld verstrekt was. Door deze formulering bleef de geldschietter verschoond van het heffen van rente. De jaarlijks te betalen rente was af te lossen tegen het twintigvoudige.

Noten

1. J.L. van der Gouw e.a., *Nederlandse archiefterminologie*. Zwolle, 1962., nr. 30
2. J.J. Seekles, Van Wytman, in: *De Nederlandsche Leeuw*, Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor geslacht- en wapenkunde, 111 (1994), p. 87-111

De eerste inschrijving in het tweede 'sextern' of deel van het Register van de Sint Antonius Broederschap, met in de kantlijn de notitie 'M[ar]tini'. (Collectie HCO)

muren lagen huizen van de zusters en broeders 'des Gemenen Levens', die een leven in weelde in strijd achtten met een oprechte beleving van het geloof. Zij drongen aan op eenvoud en soberheid. Deze nieuwe, geestelijke stroming kreeg bekendheid als de Moderne Devotie. Vanuit het klooster in Windesheim en dat op de Agnietenberg oefende de Moderne Devotie grote invloed uit op het geestelijke leven in grote delen van Midden-Europa. Thomas a Kempis, de bekendste van alle broeders, schreef in het klooster op de Agnietenberg zijn wereldbepaalde *Over de navolging van Christus*. Over en weer beïnvloedden handel, wetenschap, cultuur en geestelijk leven elkaar.

Dat het Zwolle voor de wind ging in de eerste helft van de vijftiende eeuw laten ook de gebouwen zien die uit die tijd dateren, zoals de Sassenpoort, het stadhuis, de Schepenzaal, de raadstoren, de Latijnse school, de St. Michaëlskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekapel (de Peperbus).

Broederschappen

In de Middeleeuwen was het hele leven doortrokken van godsdienst. De kerk stond letterlijk en figuurlijk in het midden. Het aardse leven was hard en onzeker. De katholieke kerk vestigde er de nadruk op dat de hemel verworven kon worden, maar alleen langs de weg die zij aanwees. De geestelijkheid in al haar gradaties was verantwoordelijk voor het zielenheil. Het uitzicht op eeuwigdurende gelukzaligheid was van grote betekenis. De heilige sacramenten te ontvangen en goede daden te verrichten waren minimale voorwaarden om de hemelpoort binnen te mogen gaan. Mensen die het konden betalen, werden lid van een broederschap en deden zo aan goede werken. Om het vagevuur te ontwijken werden aflaten gekocht.

De St. Michaëlskerk was in de vijftiende eeuw de enige parochiekerk in de stad. De Onze-Lieve-Vrouwekerk had de status van kapel. In de St. Michaëlskerk werden missen opgedragen en sacramenten toegediend. Het godshuis bood onderdak aan vele vormen van georganiseerde vroomheid en naastenliefde. De parochianen konden op zondag kiezen uit een groot aantal missen. De hoogmis werd opgedragen op het hoofdaltaar dat op het hoogkoor stond en gewijd

was aan Zwolle's schutspatroon Sint Michaël. De beide zijkoren hadden altaren met de beeltenissen van Maria en Petrus. Daarnaast waren er een dertig kleinere altaren, zogeheten wandaltaren, die door de hele kerk heen verspreid tegen de muur stonden en bijvoorbeeld gesticht waren door een broederschap en gewijd aan een bepaalde heilige. Een broederschap was een vereniging van leken die zich aaneen hadden gesloten om een godvruchtig doel te dienen. De leden hielpen elkaar en verrichtten werken van naastenliefde. Ook liepen zij mee in processies met het beeld van hun patroonheilige.

Sint Antoniusbroederschap

Op verzoek van een aantal burgers gaven op maandag na zondag *Quasi modo geniti* (= eerste zondag na Pasen) in het jaar 1440 (4 april) schepenen en raad van Zwolle goedkeuring aan de oprichting van de Sint Antoniusbroederschap met een altaar in de St. Michaëlskerk, en wel op de volgende voorwaarden:

- de priester zal op woensdag een gezongen vroegmis opdragen en op vrijdag zielenmissen voor het zielenheil van diegenen die de broederschap iets geven;
- de priester van dit altaar dient in Zwolle te wonen en een kuis leven te leiden zonder dronkenschap of dobbelen; houdt hij zich hier niet aan, dan kan hij worden afgezet;
- de priester krijgt van het stadsbestuur een woning en van de broederschap jaarlijks vijftig herenpond;
- ieder lid van deze broederschap moet jaarlijks een bijdrage betalen van een half herenpond waartoe hij een jaarrente moet schenken;
- voordat iemand wordt aangenomen, wordt zijn naam bekend gemaakt opdat anderen bezwaren kunnen maken;
- wat in het offerblok of op het altaar aan was, vlas, goud, zilver of andere goederen wordt geofferd, is voor de helft voor de kerk en voor de andere helft voor de broederschap;
- de koster moet er voor zorgen dat op het altaar steeds kaarsen branden;
- wanneer een lid van de broederschap is overleden, zal men missen voor hem opdragen in de eerste week na zijn overlijden;

De St. Michaëlskerk of Grote Kerk, midden zeventiende eeuw. Tekening door Abraham Beerstraten. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

Het register van de Sint Antoniusbroederschap, gebonden in een band van kalfsleer met mes-sing beslag. (Collectie HCO)

- op St. Antoniusavond (16 januari) zullen de procuratoren (=de bestuurders) ter wille van het zielenheil van de levende en overleden leden van de broederschap een uitdeling onder de armen houden;
- op St. Antoniusdag (17 januari) zullen de leden van de broederschap gezamenlijk eten en hun etenswaren zelf meebrengen; wat er overblijft zal men onder de armen uitdelen;
- na afloop van de maaltijd treedt van de twee procuratoren er een af en wordt een nieuwe gekozen die twee jaar aanblijft;
- bij gezongen missen moeten de procuratoren zorgen voor twee priesters, die de dienstdoende priester assisteren, en voor vier koraalklerken om te helpen zingen;
- van de inkomsten van de broederschap zal men – naast de gewone uitgaven voor de priester en zijn assistenten – ook de benodigde kelken, kazui-fels en misgewaden bekostigen, terwijl het restant van de jaarlijkse inkomsten zal dienen voor werken van barmhartigheid wat twee of drie keer per jaar door de procuratoren in de vorm van kleding, brandstof en voedsel aan de huiszittende armen zal worden uitgereikt.¹

Het stadsbestuur van Zwolle speelde een grote rol bij het beheer van de St. Michaëlskerk. Dat gold in de vijftiende eeuw ook ten aanzien van de op te richten altaren en broederschappen in de kerk, zoals hierboven al vermeld is. Na afloop van de jaarlijkse maaltijd (zie boven) werd bijvoorbeeld bij de St. Antoniusbroederschap de nieuwe procurator mede gekozen door de drie oudste leden van het stadsbestuur. Het recht om de priester te benoemen die het altaar van de broederschap bediende, lag bij schepenen en raden, het zogeheten collatierecht. De priester die het altaar bediende, werd vicaris genoemd.²

De Heilige Antonius leefde als kluizenaar in de Egyptische woestijn en wordt beschouwd als de eerste monnik. Demonen trachtten hem te verleiden, maar hij weerstond de verlokkingen. Hij stierf in 356. Zijn kerkelijke feestdag is 17 januari. Hij is de beschermheilige van vele beroepen, die ondermeer met vee en dan met name varkens te maken hebben. Verder is hij de schutspatroon tegen besmettelijke ziekten. Hij wordt afgebeeld met een varken, een staf en een bel.

Register van de St. Antoniusbroederschap

Van de broederschap van St. Antonius in de St. Michaëlskerk is een register bewaard gebleven.

Het bevindt zich in het HCO in het archief van de parochie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Uit een aantekening in het register blijkt dat het aan deze parochie is geschonken.³

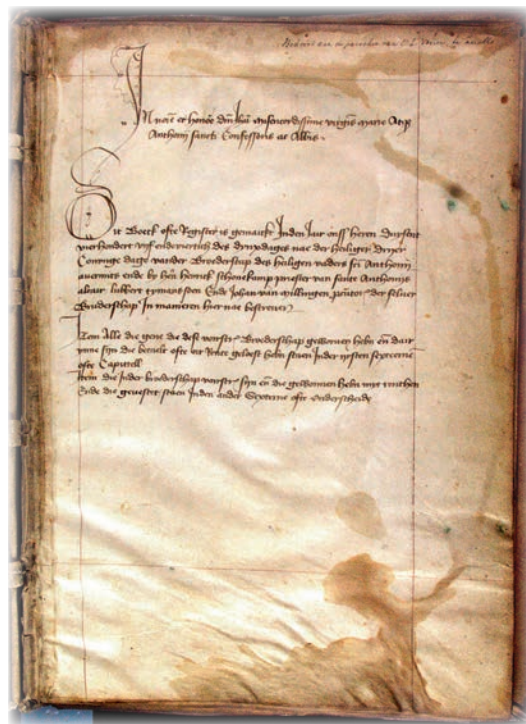
Het vijftiende-eeuwse register bevat 25 vellen perkament. Een aantal vellen is verwijderd. Het is gebonden in een band van kalfsleer over eikenhouten platten. Resten van twee sloten zijn zichtbaar. De hoeken zijn verstevigd en voorzien van gegoten en gedreven messing beslag, evenals een rozet in het midden van de band. Op het eerste blad staat de volgende tekst te lezen:

‘In nomine et honore domini Jhesu, misericordissime virginis Marie atque Anthonii sancti confessoris et abbatis [In naam en ter ere van onze heer Jezus, van de zeer barmhartige maagd Maria en van de heilige Antonius, belijder en abt]

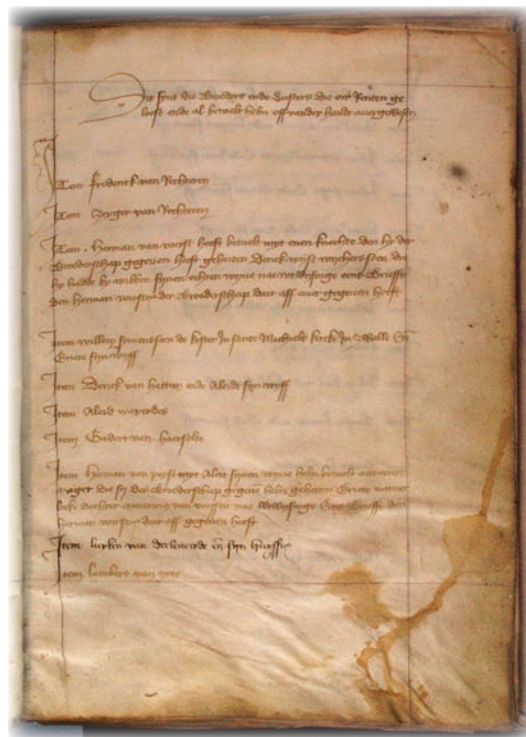
Dit boek ofte register is gemaect in den jair onss heren duysent vierhonderd vijf ende viertich des dynxdages nae der heiliger dryer conynge dage van der broederschap des heiligen vaders sancti Anthonii avermits ende bij heren Henrick Schonekamp, priester van sante Anthonijs altair, Lubbert Tymanssoen ende Johan van Millingen, procuratores derselver bruderscap in manieren hierna bescreven.’

(Hertaald: dit boek of register is aangelegd in het jaar 1445 op dinsdag na Driekoningen (6 januari) voor de broederschap van de heilige Antonius door Henrick Schonekamp, priester van het St. Antoniusaltaar, Lubbert Tymanszoon en Johan van Millingen, procuratoren van deze broederschap, met de volgende bepalingen).

Van de broederschap waren (gegoede) burgers lid, evenals priesters en begijnen. Voor een eenvoudige ambachtsman was deze broederschap niet weggelegd. Het was simpelweg veel te duur om lid te worden. Veel vrouwelijke leden traden gelijk met hun man toe. Zij werden meestal niet met naam genoemd. Na de naam van de man staat dan vermeld: ‘cum uxore’ (met echtgenote). Het boek bevat de namen van ongeveer 425 personen. Er is ook een indeling gemaakt. ‘In der yrsten sexternen ofte capitell’, het eerste sextern (=katern van zes bladen) of hoofdstuk staan de leden van de broederschap vermeld die lid werden en de

Het eerste blad (folio) van het register van de Sint Antoniusbroederschap. (Collectie HCO)

Het tweede blad (folio) van het register van de Sint Antoniusbroederschap. (Collectie HCO)

jaarlijkse bijdrage in een keer hadden betaald, in het andere sextern staan de personen genoemd die hun lidmaatschap met een jaarrente betaald hadden. Het register is bijgehouden tot 1559. De leden zijn lid geworden tussen 1440-ca.1510. Een paar aantekeningen van financiële aard hebben betrekking op de tijd na 1510.

Eenre maget... der broederschap gegeven

De eerste twee personen die als lid van de St. Antoniusbroederschap staan ingeschreven zijn Frederik en Zeger van Rechteren. Zij behoorden tot een van de meest invloedrijke families in Overijssel. Dan volgt Herman van Voerst. De manier waarop hij zijn lidmaatschap heeft verworven luidt aldus:

‘Herman van Voerst heeft betaelt myt enen knechte den hij der broederschap gegeven heeft, geheiten Derick Wijse Wycherssoen, die hij hadde bij Wibben sijnen echten wijve, nae uutiwijfinge eens brieffs den Herman voirscr. der broederschap dairaff avergegeven heeft.’

(Hertaald: Herman van Voerst (=Voorst) heeft het lidmaatschap betaald met een knecht die hij aan de broederschap gegeven heeft; de knecht heet Derck en is de zoon van Wijse Wycherszoon en Wibbe; de betaling blijkt uit een akte die Herman aan de broederschap gegeven heeft).

Ook de originele akte van deze schenking is in het Stadsarchief bewaard gebleven. Deze dateert van 9 januari 1444. Daarin verklaart Herman van Voerst dat hij ter wille van zijn zielenheil de genoemde Derck als een horige aan de St. Antoniusbroederschap schenkt, waarvoor hij als lid in deze broederschap wordt opgenomen. In deze akte staat ook de reden vermeld dat hij Derck kon weggeven. Wibbe was namelijk een vrouw, die aan Herman van Voerst horig was.⁴ Horigheid vererfde via de moeder. Horigen waren boeren die bepaalde verplichtingen hadden tot hun heer en geen eigenaar waren van de grond. Ze hadden het recht om de grond van hun heer te gebruiken. In ruil daarvoor hadden ze verplichtingen, zoals hand- en spandiensten of het afdragen van een deel van de oogst. Derck kwam dus ter beschikking van de St. Antoniusbroederschap.

Hetzelfde gebeurde met een zekere Griete, ongehuwde dochter van Mauricius van Verssen en zijn vrouw Ghese. Griete werd op 28 november 1443 door Herman van Peyse en zijn vrouw Alijt ter wille van hun zielenheil aan de broederschap gegeven.⁵ Deze akte is wat duidelijker. Herman van Peyse was namelijk eigenaar van het horige goed Haweking in de buurschap Elsen bij Rijssen. Op dat horige erf woonde Griete, ‘eenre maget’. Evenals Derck kwam ook zij ter beschikking van de

Herman van Voerst (=Voorst) heeft het lidmaatschap betaald met een knecht die hij aan de broederschap gegeven heeft. Detail van het tweede blad van het register van de Sint Antoniusbroederschap. (Collectie HCO)

‘... eenre maget (...) der broederschap gegeven...’, detail van het tweede blad van het register van de Sint Antoniusbroederschap. (Collectie HCO)

Item. Herman van voerst heeft betaelt myt enen knechte den hy der Broederschap gegeven heeft geheiten Derck wijse wycherssoen die hy hadde by wibben synen echten wijue nae uutiwijfinge eens brieffe den Herman voirscr der Broederschap dair aff avergegeven heeft

Item Herman van peyse myt Alijt synen wijue hebn betaelt een eenre maget die sy der Broederschap gegene hebn geheiten Griete natuerlike dochter mauricijs van verssen nae wibwijfinge eens brieffe den Herman voirscr dair aff gegeneven heeft

Varkens op stortplaats Westerveld aan het Zwarte Water, 1954. Vanaf 1951 scharrelden varkens rond op Westerveld, de stortplaats van de gemeentereiniging. Het kostte de eigenaar van de varkens aanvankelijk tien gulden per varken per jaar, later duizend gulden, ongeacht het aantal krulstaarten. De gemeente hoopte zo haar financiële positie, die toen niet rooskleurig was, iets te verbeteren. De Yorkshire-varkens vrolijkten de saaie verlatenheid van het stortterrein op en deden zich te goed aan ‘de afvalstoffen uit de huishouding, die voldoende voedingsstoffen boden’, aldus de Zwolse Courant. Ze deden het best en werden steeds vetter. Jarenlang hebben er op de stortplaats varkens rondgescharreld. In het begin van de jaren zeventig, toen de stortplaats vol raakte en een andere bestemming kreeg, verdwenen ook de varkens. Zij maakten plaats voor bomen. Westerveld werd een nieuw recreatiegebied langs het Zwartewater. (Collectie HCO, Redactiearchief Zwolse Courant, foto Dolf Henneke)

St. Antoniusbroederschap. Wat er in hun nieuwe hoedanigheid van Derck en Griete verwacht werd, staat niet vermeld. Wellicht dat Derck belast werd met het verzorgen van de varkens van de broederschap en Griete als dienstbode werd ingezet.

St. Antoniusvarken

De St. Antoniusbroederschap had het recht om een aantal varkens vrij te laten rondlopen in de

stad. Om te voorkomen dat ze het kerkhof (nu Grote Kerkplein) overhoop wroetten, was het van een omheining voorzien en lag er bij de ingang een rooster. Volgens het volksgeloof kon zo ook de duivel niet op het kerkhof komen. In 1468 werd paal en perk gesteld aan het aantal varkens van de broederschappen dat in de stad mocht rondscharrelen.⁶ Deze broederschap-varkens waren herkenbaar omdat ze ‘mytter bellen gaen’,

De Heilige Antonius

Er zijn twee bekende heiligen met de naam Antonius. De ene, in dit artikel beschreven, wordt ter onderscheiding ook wel Antonius van Egypte genoemd en vaak afgebeeld met een varken. De andere heilige Antonius is Antonius van Padua. Hij was een groot redenaar en volgens de legende preekte hij voor de vissen. Hij is de patroonheilige voor het terugvinden van verloren zaken.

Mijn tweede voornaam is ook Antonius. Of mijn vader – hij was boer en we hadden thuis varkens – mij die naam gegeven heeft, of mijn moeder – zij riep de H. Antonius altijd aan als er thuis iets zoek was – ik weet het niet. In ieder geval voeren de missiepaters van Mill Hill in Oosterbeek er wel bij. Had mijn moeder iets teruggevonden, dan ging er een klein bedrag in het missiebusje dat één keer per jaar werd opgehaald. Zolang het busje niet geleegd was, gebruikten wij als kinderen de centen bij het kaarten...

Sint Antonius van Egypte, met varken. (www.Adolphus.nl)

dus een bel in het oor of om de hals hadden. Op St. Lucienavond (12 december 1468) besloten schepenen, raden en meente dat voortaan de St. Antoniusbroederschap drie varkens mocht laten rondlopen in de stad en de overige broederschappen elk slechts een varken. Degene die op de varkens paste, was aansprakelijk voor de schade die de varkens aanrichtten. Daarbij werd geen

onderscheid gemaakt tussen zeugen of beren. Als varkens een huis binnendrongen, kostte dat per varken vijf pond. Het ongewenste bezoek moest worden doorgegeven aan de stadsbestuur en aan de stadsboden. In de zestiende eeuw verdween het varken voor goed uit het straatbeeld, behalve op marktdagen.

Zestiende eeuw

Uit de zestiende eeuw is nagenoeg geen archiefmateriaal bewaard gebleven van de St. Antoniusbroederschap. De broederschap bleef bestaan en hield zich bezig met godsdienstoefeningen voor het zielenheil en met de armenzorg. Ook het elkaar treffen en samen bezig zijn met een bepaalde intentie zal de leden met elkaar verbonden hebben. Wat dat betreft dringt een vergelijking met een serviceclub van vandaag de dag zich op.

De invloed van het stadsbestuur op de broederschappen bleef toenemen. Sinds het midden van de eeuw moest elke broederschap jaarlijks verantwoording afleggen tegenover het stadsbestuur. De taakopvatting op het gebied van de armenzorg veranderde. Van andere broederschappen, waarvan wel archiefstukken bewaard gebleven zijn, is bekend dat de inkomsten afnamen. Bij de St. Antoniusbroederschap zal dat niet anders geweest zijn. De rol van de kerk nam af. De hervorming stond ook in Zwolle voor de deur.

Bij dit alles bleef de functie van vicaris van het altaar in trek, niet in de laatste plaats vanwege de inkomsten. 'Up flitich anholden ende begerent' van Gerrit Veneman, priester, werd hij op 3 november 1578 door schepenen en raden benoemd, voorlopig voor een jaar, mits hij het altaar van de broederschap eerlijk zou bedienen, zoals een goede prester betaamde. Nog geen drie maand later verruilde hij deze vicarie – met toestemming van schepenen en raden – met die van de vicarie in het H. Geestgasthuis. De nieuwe bedienaar van het altaar van de St. Antoniusbroederschap werd Michiel Hertghers, zoon van Derck Hertgers, op wiens verzoek de ruil had plaats gevonden. Naast de altaardiensten kwam hij ook in het bezit van alle inkomsten en jaarrenten, zoals nadrukkelijk vermeld staat. Het financiële aspect was dus niet onbelangrijk.⁷

Omdat de stad belast was met het recht om de vicaris van het altaar van de St. Antoniusbroederschap te benoemen, werd het in 1580, toen het stadsbestuur van Zwolle overging naar de hervormde religie, niet als vreemd ervaren dat de inkomsten van de broederschap, die oorspronkelijk bedoeld waren voor het zielenheil van de leden, voor andere doeleinden werden gebruikt. De verslaglegging op financieel gebied tussen 1580-1600 is nog wat rommelig. Na 1600 is het zo dat de bezittingen en inkomsten van de St. Antoniusbroederschap terug te vinden zijn in de administratie van het kantoor van de stads geestelijke goederen. Dit 'bureau' was belast met het financiële beheer van de goederen van alle kerken en alle broederschappen en vicarieën van voor 1580. De inkomsten uit de voormalige geestelijke goederen kregen ten dele een andere bestemming. Ze bleven weliswaar aangewend voor de armen maar een belangrijk deel werd gebruikt als salaris voor predikanten en schoolmeesters, die de kinderen niet alleen onderwezen in rekenen, lezen en schrijven maar ook in de hervormde godsdienst 'ofte waere gereformeerde religie'. De oprichters van de St. Antoniusbroederschap zouden zich in hun graf omdraaien als ze weet hadden van wat er na een kleine tweehonderd jaar met hun ingelegde geld gebeurde. Niet voor niets zei Bredero al: het kan verkeren...

Noten

1. F.C. Berkenvelder, *Zwolse Regesten III*, 1426-1450. Zwolle, 1986, registnr. 1739
2. Het algemene kader is ontleend aan het proefschrift van Ingrid Wormgoor, *Uit vrije wil en voor zijn zielenheil; kerkelijke instellingen in Zwolle en hun functioneren binnen de stedelijke samenleving tot 1580*. Zwolle, 2007
3. HCO, Archief Parochie Onze-Lieve-Vrouwekerk, inv.nr. 707
4. F.C. Berkenvelder, *Zwolse Regesten III*, 1426-1450. Zwolle, 1986, registnr. 1854
5. Idem registnr. 1851
6. HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 18, p. 115
7. HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 66, p. 193

De wilde deerne

A ls wij als archivariissen het hebben over stukken, dan bedoelen wij doorgaans archiefstukken. In dit artikel gaat het ook om een stuk maar om een heel bijzonder stuk, een beeldschone vrouw. Haar naam is Anna Maria Jennaert, geboren in Antwerpen in 1698. Zij hield zich in 1717 op in de bossen rond de Kranenburg bij de Agnietenberg in Berkum. Zij kon niet praten. Wel liet zij de harten van de jonge boeren in Berkum sneller kloppen omdat haar schamele kleding weinig verhulde. Bij elke toenadering vluchtte ze het bos in. Hoe zij uiteindelijk in handen viel van diegenen, die jacht op haar maakten, wordt hierna verhaald.

Een welgevormde verschijning

Het is 1717, hoogzomer. De boeren rond de havezate De Kranenburg in Berkum – ‘ontrent een uer gaens van de Stadt Swol’ – zijn druk bezig met hooien. Plotseling verschijnt er aan de rand van het dichte bos een jonge vrouw. Haar haar is ravenzwart en lang. Haar huid is vuil. Ze draagt geen kleren. Slechts een klein stukje stof om haar lendenen is alles wat haar lichaam bedekt. Al is ze vuil, haar lichaam heeft weldadige vormen, een lust voor het oog. Als de boeren haar zien, vlucht ze het bos in. Verschrikt blijven de boeren achter. Hebben ze werkelijk gezien wat ze zagen? Of was het een droom?

In de weken, die volgen wordt ze af en toe gesignaleerd. Ze blijft in de buurt rondzwerven. De boeren merken dat ook aan de onrust onder het vee. De koeien zijn ‘leeggelebbert’ of laten de melk niet schieten. De kippen zijn van de leg. De vruchten op het veld verdwijnen spoorloos. Het maakt vooral de mannelijke jeugd van Berkum nieuwsgierig. De heer van De Kranenburg, Rutger van Patkull tot Posendorf, verbiedt zijn zoon alleen de deur uit te gaan.

Omdat de onrust onder mens en vee voortduurt, besluit men het ‘vrouwmensch’ met zachte hand te pakken te krijgen. Berkum leeft tussen spanning en nieuwsgierigheid. Zou het lukken? Met wat melk probeert men haar te lokken. Zij drinkt de melk wel op maar verdwijnt daarna weer snel het bos in. Na een aantal mislukte pogingen neemt men krasse maatregelen. Er wordt een ploeg geformeerd van sterke boerenzonen om haar te vangen. Tegen al dit geweld is de jonge vrouw niet opgewassen. Ze slagen erin om haar na een klopjacht te pakken te krijgen, hoewel ze zich eerst als een tarzan (of Jane) verzet. Sommige jonge boeren vinden het moeilijk om haar aan te raken en haar te boeien. Praten kan ze niet. Ze stamelt wat. Gelaten ondergaat ze haar lot.

Ook het stadsbestuur is intussen op de hoogte gebracht van de vangst van een ‘wilde deerne’ bij havezate De Kranenburg. De boeren uit Berkum krijgen de opdracht haar naar het stadhuis te brengen. Op een boerenkar met stro wordt ze naar de Sassenstraat gebracht. Het gerucht van een wilde deerne gaat als een lopend vuurtje door de stad. De Zwollenaren staan rijen dik langs de weg om dit tafereel te aanschouwen. Door het stro is haar lichaam echter niet helemaal te zien.

De onderzoekscommissie op het stadhuis zit met de wilde deerne in de maag. Communiceren met haar gaat niet. Ze stamelt wat en stoot vreemde klanken uit. Nadat ze een flinke wasbeurt heeft ondergaan, is iedereen onder de indruk van haar welgevormde verschijning en haar sprekende ogen. Al is het een wilde deerne, ze is bloedmooi. Ze krijgt kleren maar verscheurt die. De commissie besluit haar in de kost te doen bij mevrouw Van Orten, die aan de Ossenmarkt het logement De Misverstand runt. Omdat ze als vegetariër geleefd heeft en niet gewend is aan de Hollandse pot, wordt ze ziek. Haar maaltijden bestaan daar-

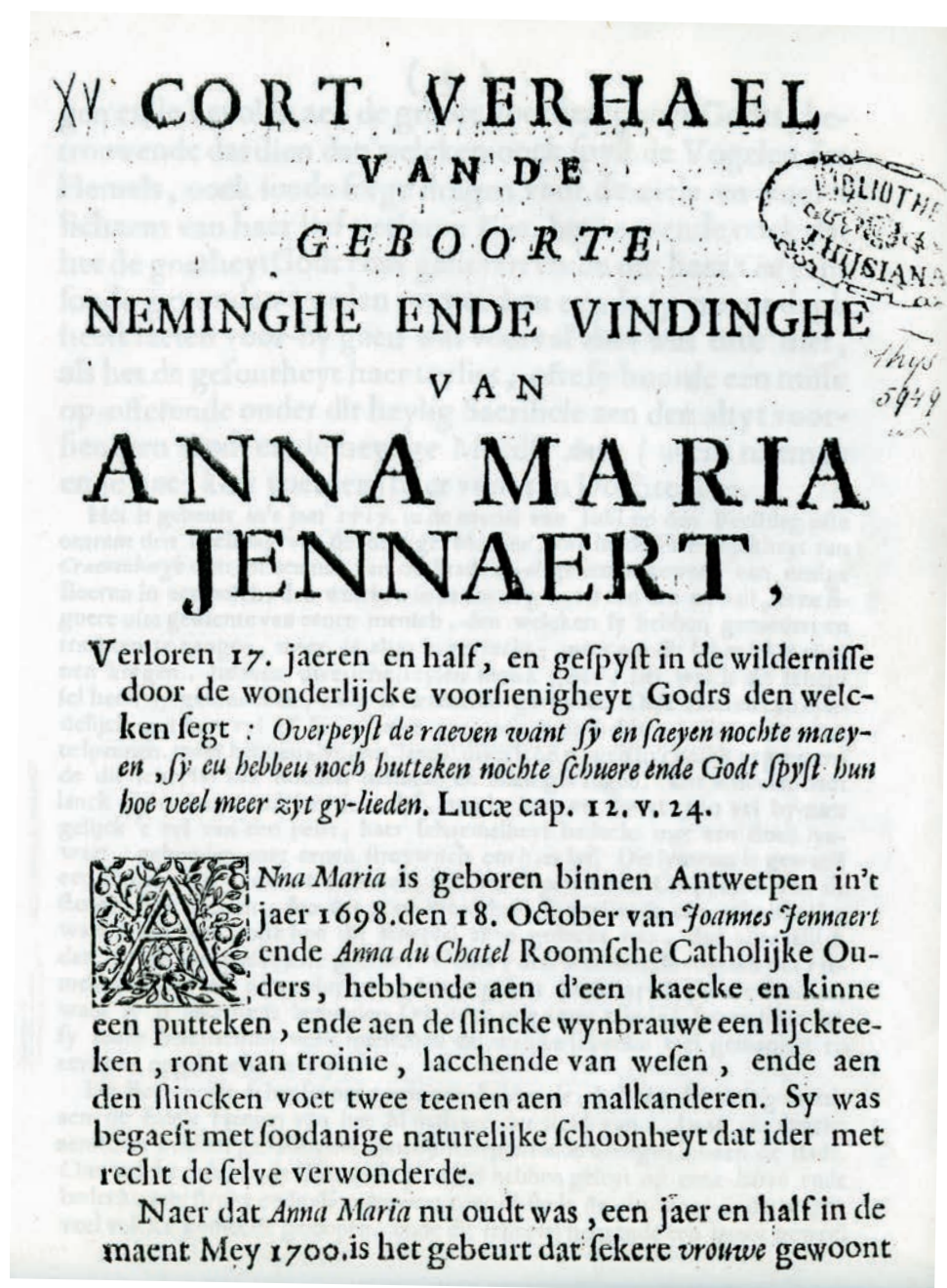
na vooral uit groenten. Na verloop van tijd is ook het gewone eten voor haar te verteren. Het valt de hospita op dat ze wel steeds een kruisteken maakt als ze wat eet. Dat ze kleren moet dragen, heeft ze intussen geaccepteerd.

Op zoek naar haar herkomst wordt er na ruim een half jaar een zoektocht à la 'Spoorloos' ontwikkeld. Er verschijnt een oproep in de *Amsterdamse Courant*. Wie kent deze jonge vrouw van ongeveer 19 à 20 lentes met een rond gezicht, vriendelijk uiterlijk en lang zwart haar. Via via bereikt dit bericht in maart 1718 Antwerpen. Daar woont haar moeder, een weduwe. Uit de omschrijving van haar uiterlijke kenmerken

in de krant concludeert zij dat het haar vermiste dochter moet zijn. Zo snel als mogelijk is vertrekt zij naar Zwolle. Vijf dagen later arriveert ze. Bij het huis aan de Ossenmarkt aangekomen, ziet zij dat het echt haar dochter is. Ze is buitengewoon gelukkig en sluit haar in haar armen. Anna Maria lacht alleen maar. Een gelukkige lach, die blijdschap uitstraalt. Samen brengen ze nog een bezoek aan het bos en de plek waar Anna Maria opgepakt is. Eind maart verlaten moeder en dochter Zwolle. Op 6 april 1718 beleven zij hun 'blijde incomste' in hun woonplaats Antwerpen. Of zij daar nog lang en gelukkig leefden, vermeldt de historie niet...

*Havezate De Kranenburg in Berkum, omstreeks 1840.
(Collectie HCO)*

Titelpagina van 'Cort verhael van de geboorte, neminghe ende vindinghe van Anna Maria Jennaert', Antwerpen, z.j. (Collectie HCO)

Raadsel

Anna Maria Jennaert was in mei 1700 als kind van anderhalf jaar ontvoerd en spoorloos verdwenen. Hoe zij in 1717 in de buurt van Zwolle verzeild is geraakt, blijft tot op de dag van vandaag een raad-

sel. Haar lotgevallen zijn beschreven in: *Cort verhael van de geboorte, neminghe ende vindinghe van Anna Maria Jennaert, verloren 17 jaeren en half en gespyst in de wildernisse door de wonderlijcke voorsienigheyt Gods...*, Antwerpen, z.j.¹

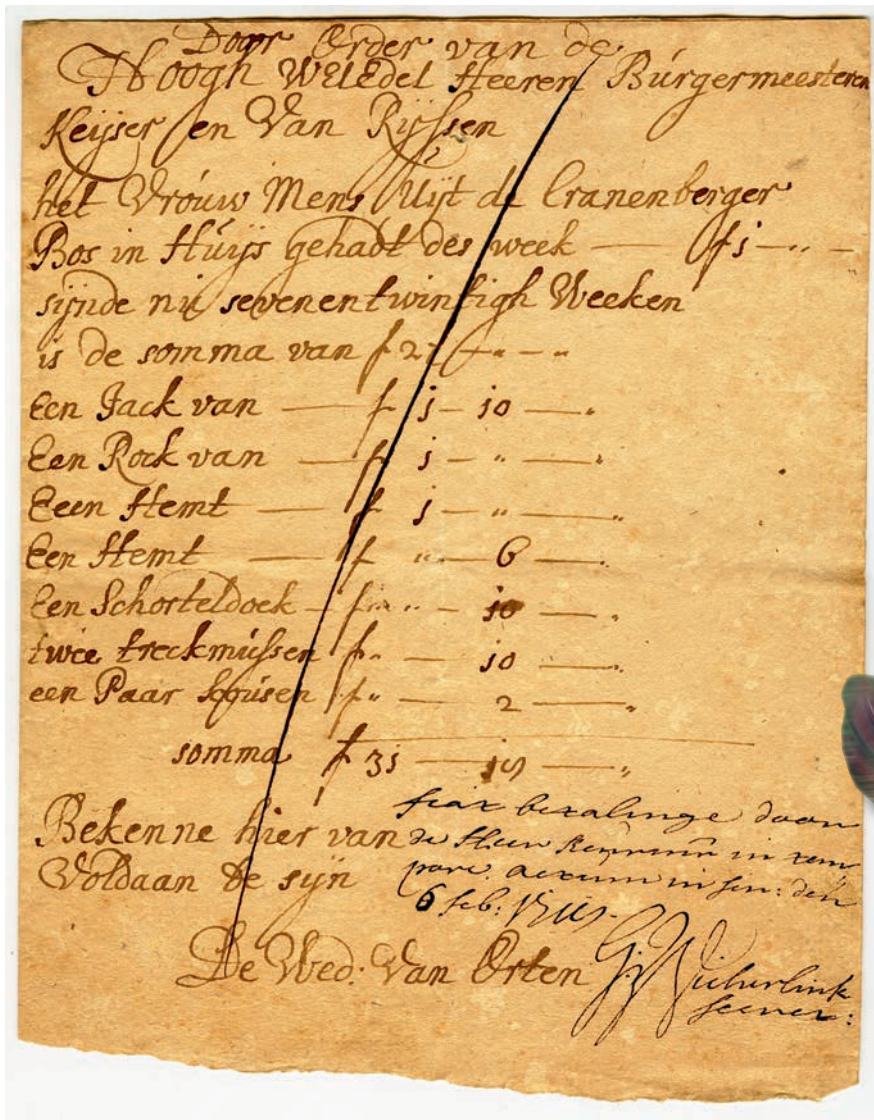
Rekening

Uit een rekening van 6 februari 1718 blijkt dat mevrouw Van Orten voor het verblijf van 'het Vrouw Mens Uijt de Cranenberger Bos' een bedrag van 31 gulden en 18 stuiver bij de stad Zwolle declareerde. Het kostgeld bedroeg een gulden per week. Voor kleding (een jas, een rok, twee hemden, een schorteldoek (=schort), twee trek-mutsen (=muts met bandjes) en een paar kousen bracht ze 4 gulden en 18 stuiver in rekening. Later volgde er nog een factuur.

Van alle archiefstukken die ik in de afgelopen jaren gekopieerd heb, heb ik dit het vaakst gekopieerd. Een opmerkelijk stuk over een bijzonder stuk.²

Noten

1. Voor een wetenschappelijke benadering van het fenomeen wolfskinderen zie:
Wal, Marijke J. van der, *Feral children and the origin of language debate: the case of the Puella Trans-Isalana or the Kranenburg girl (1717)*. S.l., 1998
2. Stadsarchief van Zwolle, inv.nr. 7028

Rekening van 6 februari 1718 voor het verblijf van 'het Vrouw Mens Uijt de Cranenberger Bos'. (Collectie HCO)

De Zwolse eigenaren van een middeleeuws handschrift

In 2004 attendeerde prof. Dick de Boer uit Groningen het Historisch Centrum Overijssel op een handschrift, dat via internet te koop werd aangeboden. Het betreffende document vertoonde veel Zwolse kenmerken. Dat was de aanleiding dat het HCO het betreffende zeer zeldzame handschrift gekocht heeft.

Sarijs 1

Het handschrift, dat bij het HCO bekend staat als Sarijs 1, is een getijdenboek. Getijden zijn gebeden die over de dag verspreid op een vast uur gezegd of gezongen worden door priesters en monniken. Ten tijde van de Moderne Devotie vertaalde Geert Grote gebeden uit het Latijn in het Nederlands. Hij bundelde die. Deze gebeden voor leken wer-

den ook op vaste tijden gelezen en kregen de naam van getijdenboeken. Ze waren bestemd voor persoonlijke devotie en werden meestal in opdracht gemaakt. Afhankelijk van wat de opdrachtgever er voor over had, werden ze al dan niet rijkelijk versierd of verlucht.

De bladzijden in een getijdenboek zijn van perkament. Het begin van elk hoofdstuk is door middel van een versiering gemarkeerd: de eerste letter van de tekst is groot en van een afbeelding voorzien. Een getijdenboek bestaat ondermeer uit: een kalender, getijden, een litanie en een vigilie voor de doden. Wat een getijdenboek zo bijzonder maakt zijn de prachtige miniaturen (met verf geschilderde illustraties) en de randversieringen.

Uit de afbeeldingen van het handschrift op internet bleek overduidelijk dat het behoorde tot de zogenaamde Sarijshandschriften. Deze handschriften zijn in de periode 1475-1500 in Zwolle geproduceerd. Het in 2004 aangeschafte Sarijs handschrift is niet compleet. Zoals zo vaak gebeurde zijn bladzijden met tekst en miniaturen

Begin van het getijdengebed van de Heilige Geest. De H van Here brengt Pinksteren in beeld: de H. Geest is neergedaald over de apostelen. De musicerende engelen rechts boven en rechts onder op de pagina lijken de vreugdevolle gebeurtenis te ondersteunen. Ook deze initiaal is van bladgoud voorzien. (Collectie HCO)

Rechts: Begin van het getijdengebed van de Heilige Geest, detail. (Collectie HCO)

Begin van het getijdengebed van het Heilige Kruis. De H van Here is prachtig ingekleurd en geeft weer hoe Christus uit het graf is herrezen. In de H zijn ook de arma Christi of lijdenswerktuigen te zien, zoals lans, spons, hamer, spijkers en sabel. Een afbeelding op postzegelformaat in een beginletter wordt ook wel een gehistorieerde initiaal genoemd. De H is van bladgoud voorzien. Ook de ruimte rond de tekst is fraai gedecoreerd met engelen en acanthusbladeren.

Transcriptie: 'Here Jhesu Criste, wi anebeden di / ende benedien di wanttu over- / mids dinen heilighen cruce die werelt / verlost heves. Ontferme di onser die / ghespassijt biste omme ons. Domine. Here du salte / op doen mi- / ne lippen en(de) / mijn mont / sal voert- / kundighe(n) dijn loff. God / wilt dencke(n) / in mine / hulpe, Here tot mi te helpen, haeste. / Glorie si den vader. / Alst was etc. / Invitatorium. Comet laet ons Cris- / tum ghevanghen, gheghiselt, bespot / ende ghecruust anebeden. Venite, exul(temus)'

Hertaling: Heer Jezus Christus, wij aanbidden u en zeggen u dank omdat gij door uw heilige kruis de wereld hebt verlost. Ontfermt u over ons, gij, die omwille van ons de marteldood gestorven bent; Heer, moge gij mijn lippen openen en mijn mond zal uw lof verkondigen. God, denk aan mij, Heer, om mij te helpen, haast u.

Glorie zij aan den vader. Zoals het was, etc. (= in het begin en nu en altijd tot in de eeuwigheid). Uitnodiging. Komt, laten wij Christus, die gevangen, geselsd, bespot en gekruisigd is, aanbidden. Komt, laten wij blij zijn. (Collectie HCO)

was de plaats waar studenten woonden, die op de Latijnse school zaten. Zij voorzagen in hun onderhoud of betaalden hun kostgeld door boeken over te schrijven. Dit blijkt onder andere uit het archief van het Arme Fraterhuis: in 1488 waren er veertig getijdenboeken in voorraad, overgeschreven door studenten. Naast het Arme Fraterhuis bevond zich in de Praubstraat ook een Rijke Fraterhuis, waar studenten van vermogende ouders kost en onderdak kregen. Zij verrichtten, voor zover bekend, geen schrijfwerkzaamheden in opdracht. In zowel het Arme als het Rijke Fraterhuis kregen de studenten huisvesting van en werden verzorgd door de broeders des Gemenen Levens van de Moderne Devotie.

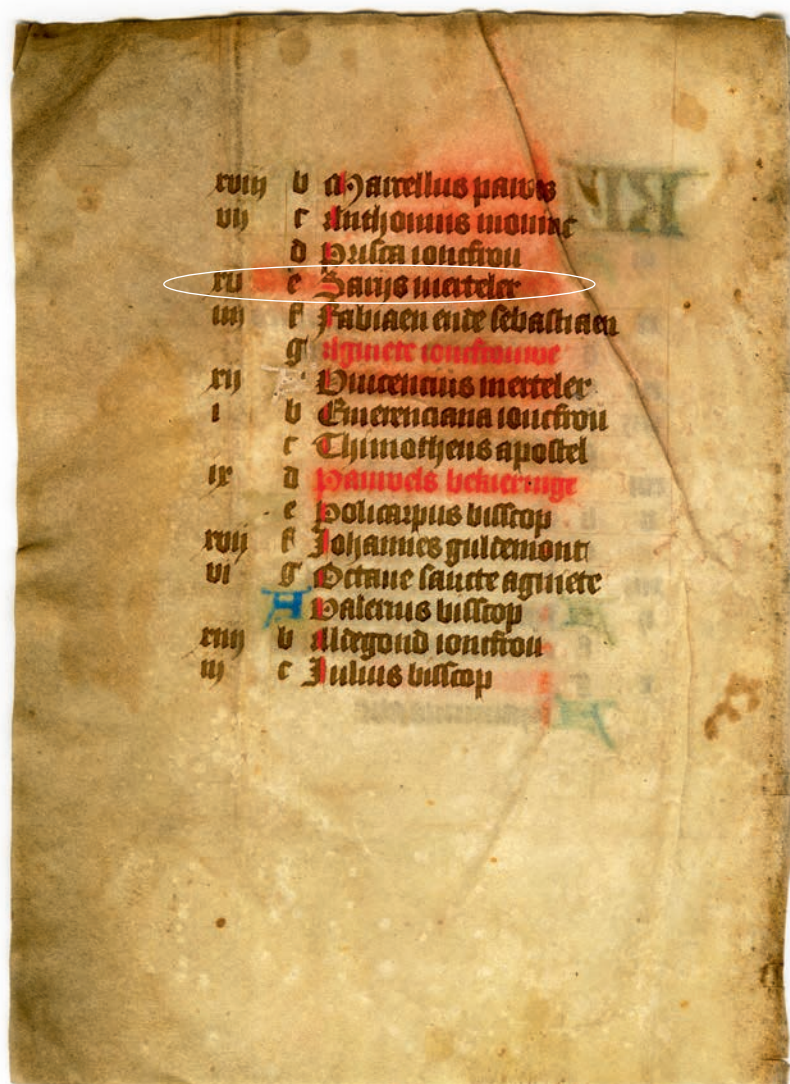
Links: Begin van het getijdengebed van het Heilige Kruis, detail. (Collectie HCO)

weggesneden. Dit is waarschijnlijk gedaan door iemand die dacht door het verkopen van losse miniatures meer te kunnen verdienen dan door het verkopen van een heel boek. Daardoor ligt het boek nu los in de band.

Uit recent onderzoek¹ is komen vast te staan dat deze handschriften geschreven en gedecoreerd zijn in het Domus Parva. Het Domus Parva of Arme Frater- of Klerkenhuis in de Praubstraat

Marijs werd Sarijs

Aanvankelijk werd gedacht dat het overschrijven van boeken en het versieren van de tekst uitsluitend het werk was van kloosterlingen. Recent onderzoek heeft dit beeld enigszins genuanceerd. Ongetwijfeld hielden kloosterlingen zich naast gebed ook bezig met het overschrijven en decoreren van boeken. Het ligt voor de hand aan te

voorafgaand aan de getijden. Op de heiligenkalender, die in elk getijdenboek voorkomt, staan de namen van de zondagen door het kerkelijke jaar heen aangegeven en de dagen die aan een bepaalde heilige gewijd zijn. Zo is bijvoorbeeld 3 februari de feestdag van de H. Blasius, de beschermheilige tegen keelaandoeningen. Door gewijde kaarsen kruiselingen om de keel te leggen kon de pastoor iemand beschermen tegen keelkwalen. De feestdag van de aartsengel Michaël, de schutspatroon van Zwolle, is op 29 september. Elf november is de feestdag van de H. Martinus, ook wel bekend als Sint Maarten.

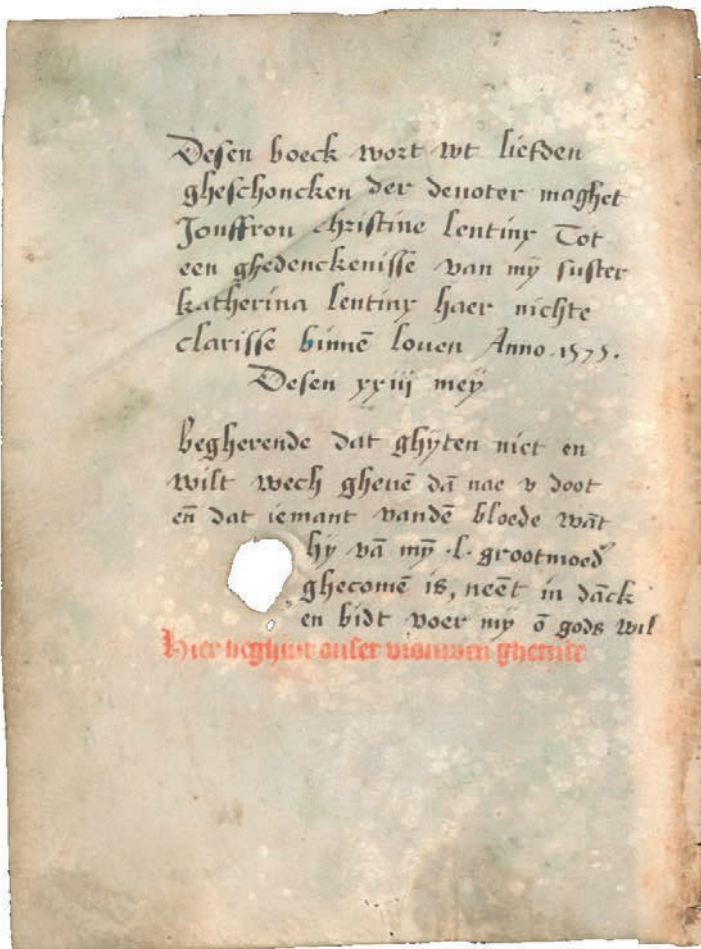
Bij het overschrijven van de heiligenkalender is in handschriften, die in Zwolle vervaardigd zijn, steeds dezelfde verschrijving gemaakt of fout ingeslopen. De feestdag van de martelaar Marius of Marijs valt op 19 januari. In de in Zwolle vervaardigde handschriften is op die datum steeds sprake van Sarijs. Dit heeft er toe geleid dat al die handschriften, die Sarijs vermelden in plaats van Marijs, aangeduid worden als de Sarijshandschriften. Van deze handschriften is onomstotelijk komen vast te staan dat ze in Zwolle vervaardigd zijn. Het gaat in totaal om circa tachtig à negentig handschriften. Ze zijn over de hele wereld verspreid geraakt. Het HCO heeft vier Sarijshandschriften in zijn collectie. Drie daarvan zijn getijdenboeken, waarvan een in bruikleen is van de Overijsselse Bibliotheekdienst. Het vierde exemplaar is een psalter of psalmenboek, dat dankzij steun van de gemeente Zwolle en de firma Waanders kon worden verworven.

Eigenaren

Uit aantekeningen in het handschrift blijkt dat het in 1575 door Katherina Lentinx, een non te Leuven, aan haar nichtje Christine Lentinx, een begijn, gegeven is. In de achttiende eeuw is het handschrift in Zwolle terecht gekomen. Als eigenaren worden dan genoemd de weduwe van Lambert Beumer, Willem Krook en Hermannus Franciscus Hoffhuijs. Hoe de relatie tussen deze drie personen was, wordt hierna uiteengezet. Het feit dat het in de achttiende eeuw eigendom van Zwollenaren geweest is, was mede aanleiding om het handschrift aan te schaffen.

Marijs werd Sarijs. De feestdag van de martelaar Marius of Marijs valt op 19 januari. In de in Zwolle vervaardigde handschriften is op die datum steeds sprake van Sarijs. Dit heeft er toe geleid dat al die handschriften, die Sarijs vermelden in plaats van Marijs, aangeduid worden als de Sarijshandschriften. (Collectie HCO)

nemen dat het eenvoudige schrijfwerk door de betere studenten verricht werd en dat kloosterlingen de handschriften voorzagen van versieringen en verluchtingen. Dat verklaart ook dat bepaalde fouten in de tekst steeds weer terugkeren. In getijdenboeken staat de heiligenkalender voorin,

Het handschrift werd in 1575 door Katherina Lentinx, een non te Leuven, aan haar nichtje Christine Lentinx, een begijn, gegeven. Transcriptie:

'Desen boeck wort uut liefden / gheschoncken der devoter maghet / Jonffrou Christine Lentinx tot / een ghedenckenisse van mij suster / Katherina Lentinx haer nichte / Clarisse binne(n) Loven, Anno 1575 / desen XXIII meij / begherende dat ghij 't en niet en / wilt wech gheve(n) da(n) nae u doot / en(de) dat iemant van de(n) bloede wa(n)t / hij va(n) mij(n) l(ieve) grootmoed(er) / ghecome(n) is, nee(m)t in da(n)ck / en bidt voer mij o(m) Gods wil

In rood: Hier begint Onser Vrouwen ghetyde'

Hertaling: Dit boek wordt uit liefde geschonken aan Christine Lentinx, begijn, als een aandenken aan mij, Katherina Lentinx, je nicht, zuster Clarisse te Leuven, op 23 mei 1575, begerende dat je het boek niet weggeeft, behalve na je dood, en dan aan een bloedverwant omdat ik het boek gekregen heb van mijn lieve grootmoeder. Neem het boek in dank aan en bid voor mij om Gods wil

In rood: Hier beginnen de tijden van Onze Lieve Vrouwe Maria (Collectie HCO)

In 1914 is het handschrift in bezit gekomen van iemand die op kasteel Vennecourt bij Mechelen woonde. De handtekening valt niet te ontcijferen. Na een kleine honderd jaar is het handschrift in het begin van deze eeuw weer in Zwolle teruggekeerd. In het bezit van het HCO zal het handschrift in Zwolle blijven, tot in de eeuwen der eeuwen...

Wie waren nu die bovengenoemde eigenaren van het handschrift. We beginnen met de weduwe Lambert Beumer. Met haar wordt bedoeld Lysbeth (Elisabeth) Beukers, weduwe van Lambert Beumer. Beumer ging op 13 juli 1748 in ondertrouw met Elisabeth Beukers. Haar naam komt in verschillende archiefstukken ook wel voor als Boekers en als Bokkers. Het huwelijk werd na drie 'proclamatien' op 5 augustus 1748 gesloten. Kerkelijk trouwden Lambert en Elisabeth in de katholieke statie Onder den Bogen op 4 augustus 1748. Op 5 september 1748 kocht Lambert Beumer het kleine burgerrecht van de stad. Hij gaf toen op dat hij 'onder' Raalte vandaan kwam en al ruim zestien jaar in Zwolle woonde. Uit het huwelijk werden vier kinderen geboren, te weten Johanna, gedoopt als Anna (17 december 1748), Margaretha (30 september 1752), Joannes (gedoopt 28 mei 1754 en na drie maanden overleden) en nog eens Joannes (gedoopt 3 januari 1756 en na ruim twee weken overleden).

Lambert Beumer was hospes in 'De Koning van Polen'. Deze herberg bevond zich in de Nieuwstraat op de hoek met de Botervatsteeg. Lambert Beumer overleed op tachtigjarige leeftijd. Hij werd op 14 januari 1780 op het Grote Kerkhof begraven. Hij woonde toen op de Diezerpoortenplas. Zijn weduwe overleed op 14 augustus 1794. Ook zij werd op het Grote Kerkhof begraven.

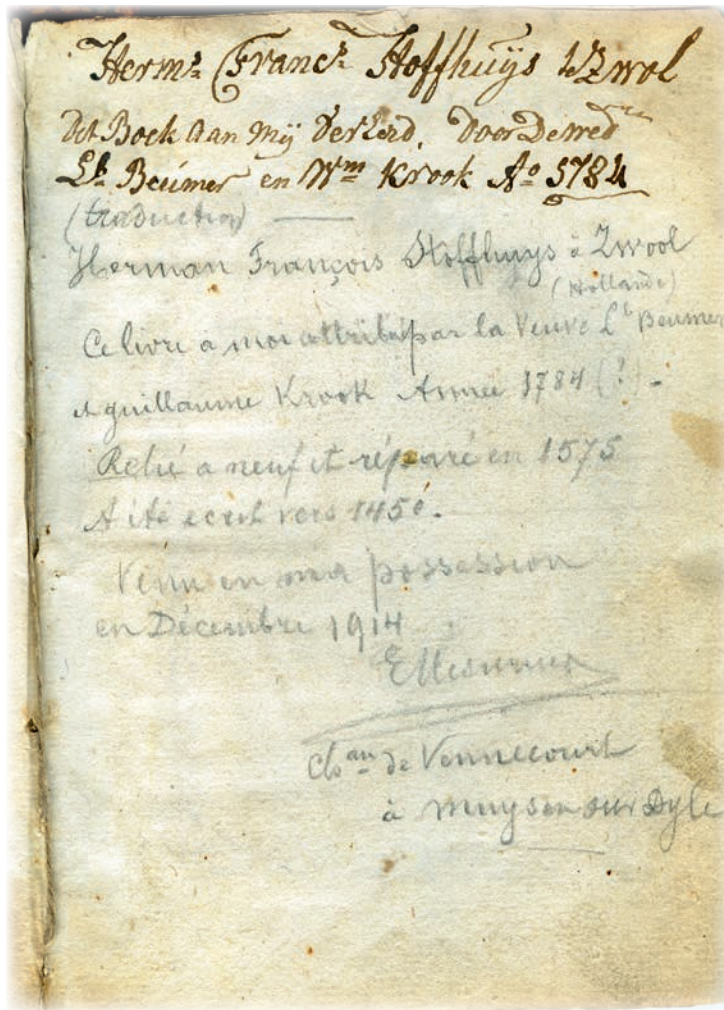
Vervolgens Willem Krook: Willem (Wilhelmus) Krook (Crook) trouwde op 12 april 1767 met Jo(h)anna Beumer(s) in de statie Onder den Bogen. Uit het huwelijk werden tussen 1767 en 1778 elf kinderen katholiek gedoopt. Bij de doop van tenminste vier kinderen was bovengenoemde Elisabeth Beumer(s)-Beukers, de grootmoeder, getuige. Kort na de bevalling van de laatste twee

kinderen (een tweeling) kwam de moeder te sterven. Zij werd op 29 oktober 1778 op het Grote Kerkhof begraven.

Willem Krook bleef achter met een groot gezin. Het is niet onwaarschijnlijk dat zijn schoonmoeder Elisabeth Beumer(s) een belangrijke rol speelde in het moederloze gezin. Zoals boven vermeld verloor zij zelf haar man in 1780. Het is derhalve niet onwaarschijnlijk dat door droeve omstandigheden een nog hechtere familieband ontstaan is tussen schoonmoeder en schoonzoon, die in hetzelfde huis woonden (zie hieronder).

Willem Krook kocht op 15 november 1783 het kleine burgerrecht. Hij gaf toen op dat hij rooms-katholiek was, uit Nijmegen kwam en al achttien jaar in Zwolle woonde. Conform voorschrift leverde hij twee brandemmers. Korte tijd later trad hij opnieuw in het huwelijk met Hermina Winkelhuisen. Het huwelijk werd kerkelijk gesloten in de statie Onder den Bogen op 2 mei 1784. Een dag later werd het huwelijk ook burgerlijk voltrokken. Op dat moment was hij timmermans-knecht en woonachtig op de Diezerpoortenplas. Willem Krook overleed op 75-jarige leeftijd op 21 oktober 1814 in Zwolle. Zijn beroep was toen timmerman. In de overlijdensakte werd noch de naam van zijn eerste vrouw, noch die van zijn tweede vrouw genoemd.

Tenslotte Hermannus Franciscus (Francenz.) Hoffhuis: uit het huwelijk van Jan (Johannes) Hof(f)huis, koopman in hout, en Anna Elisabeth Drijvers werden acht kinderen katholiek gedoopt in de statie Onder de Bogen in de periode 1735-1747. Het vierde kind kreeg de naam Hermannus maar overleed na korte tijd. Het vijfde kind, weer een zoon, kreeg bij de doop op 4 april 1740 ook de naam Hermannus. In latere vermeldingen komt hij vaak voor als Hermannus Franciscus. In dezelfde tijd komt er geen andere familie in Zwolle voor met de geslachtsnaam Hoffhuis. Het moet dus wel gaan om een en dezelfde persoon. Hetzelfde verschijnsel zien we ook bij zijn oom, die eerst pastoor in Vilsteren en vanaf 1761 pastoor in Zwolle was in de katholieke statie in het Hoornsteegje en tevens aartspriester van Salland. Ook hij werd op 19 maart 1710 gedoopt als Hermannus

Het blad met de aantekeningen omtrent de eigenaren van het handschrift: 'Herm(annu)s Franc(iscu)s Hoffhuys te Zwol. / Dit boek aan mij vereerd door de wed(uwe) / L(am)b(ert) Beumer en W(ille)m Krook A(nn)o 1784' In potlood: '(traduction) Herman François Hoffhuys à Zwol (Hollande). / Ce livre a moi attribué par la veuve Lb. Beumer / et Guillaume Krook Anno 1784 (?) / Relié a neuf et réparé en 1575 / Et été écrit vers 1450. / Venu en ma possession / en Decembre 1914 / (?) / Ch(ate)au de Vennecourt / à Muysen sur Dyle'. Vertaling van de tekst na 'et Guillaume Krook Anno 1784 (?)': Opnieuw ingebonden en gerepareerd in 1575 / En geschreven rond 1450 / In mijn bezit gekomen / in december 1914 / (naam niet te ontcijferen) / Kasteel Vennecourt / te Muizen aan de Dijle (ligt bij Mechelen in België) (Collectie HCO)

Hofhuis maar ging door het leven als Hermannus Ignatius Hof(f)huis.

Jan Hofhuis en Anna E. Drijvers maakten op 24 juni 1763 een mutueel testament. Na hun beider overlijden moest de boedel op hun drie nog in

leven zijnde kinderen vererven, te weten Jo(h)anna Geertruid(a) (1736), Maria Geertruid(a) Aleida (1737) en Hermannus (1740). Alle drie waren op dat moment ongehuwd en bleven dat tot hun overlijden.

Hermannus Franciscus Hofhuis werd in 1774 in een regest genoemd als kassier van de katholieke armen. Hij was koopman in hout en met de eveneens katholieke Van Grootveld firmant in de nieuwe houtzaagmolen aan het Zwarte Water in Holtenbroek. Hij bleef ongehuwd en behoorde tot de katholieke bovenlaag van de stad, die – verstoken van politieke macht – op economisch gebied heel wat in de melk te brokkelen had. In twee testamenten komt zijn naam voor als begunstigde.

Het leven van Hermannus Franciscus Hofhuis eindigde op 18 maart 1791. Hij werd op 23 maart van dat jaar in de Grote of St. Michaëlskerk begraven. Zijn beide zusters deden op 4 april 1791 aangifte vanwege de vijftigste penning. Zij erfden beiden 1/3 deel en werden zo elk voor de helft eigenaar van de ouderlijke, onverdeelde boedel. De boedel omvatte enkele huizen en landerijen. Maria Geertruida Aleida Hofhuis overleed op 6 maart 1814, haar zuster Johanna Geertruida op 14 december 1825, beiden te Zwolle.

Hoe het gegaan zou kunnen zijn...

In 1784 ging het handschrift in andere handen over. In dat jaar trad in het leven van Willem Krook een nieuwe fase in. Hij hertrouwde en de ondersteunende rol van Elisabeth Beumer(s) was in zijn gezin niet meer nodig. Het Sarijshandschrift is waarschijnlijk via Elisabeth bij Willem terechtgekomen. Wat moest hij met dit handschrift? Gezien zijn beroep van timmerman is Willem wellicht in dienst geweest van de houtkoper Hermannus F. Hofhuis of heeft hij werk voor hem verricht. Of heeft Hofhuis hem in de moeilijke periode tussen het overlijden van zijn eerste vrouw en het hertrouwen in 1784 financieel ondersteund? Misschien heeft Hofhuis het handschrift wel gekregen omdat hij enige kennis had van 'oude geschriften' en de unieke waarde er van inzag. Via zijn heeroom kan hij weet gehad hebben van de bibliotheek van de statie in het Hoornsteegje waarin oude gedrukte en geschreven werken voorkwamen, die na 1855 terechtgekomen zijn in de bibliotheek van de St. Michaëlparochie.

Hoe dan ook, het feit dat het handschrift ten geschenke werd aangeboden aan Hofhuis, duidt op een gevoel van dankbaarheid van Krook ten opzichte van Hofhuis. En omdat het handschrift van Elisabeth Beumer(s) afkomstig was, was zij er ook bij toen de schenking in 1784 plaats vond.

Na het overlijden van de ongehuwde Hofhuis kwam zijn nalatenschap bij zijn twee zusters, die ook ongehuwd bleven. De aangifte van het overlijden van Maria G.A. Hofhuis in 1814 werd ondermeer gedaan door pastoor Joannes Vitus Meijer, de eerste pastoor van de in 1809 aan de katholieken teruggegeven Onze-Lieve-Vrouwekerk. In de memorie van successie van de laatst overledene, Johanna Geertruida Hofhuis, opgemaakt op 8 juni 1826 (inv.nr. 1341), werden als erfgenamen genoemd: Jan Hendrik (Joannes Henricus) Bloemen, pastoor te Bornerbroek, en Johannes Hendricus Christianus Bloemen, koopman, wonende te Delden. Hun vader was een volle neef van Johanna Geertruida Hofhuis, dat wil zeggen haar moeder Anna E. Drijvers was een zuster van de grootmoeder van de gebroeders Bloemen. In het testament had Johanna G. Hofhuis ook pastoor Joannes Jaspers in Zwolle bedacht met tweehonderd gulden. Eenzelfde bedrag schonk zij aan haar dienstbode Gerda Maria Beumer. De boedel bestond uit activa tot een bedrag van ruim 4000 gulden en aan passiva van ruim 800 gulden. Haar huisraad werd getaxeerd op bijna 1700 gulden, het aanwezige goud en zilver op bijna 200 gulden. Of tot het huisraad ook het Sarijshandschrift gerekend werd, is helaas niet vermeld. Hoe het handschrift uiteindelijk in België terecht gekomen is, is voor mij tot nu toe onduidelijk gebleven. Vanwege goede contacten van de dames Hofhuis met pastoors in Zwolle en Bornerbroek verwacht ik dat het unieke handschrift via geestelijken in Belgisch bezit gekomen is.

Noot

1. Lydia Wierda, *De Sarijs-handschriften; laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek*. Zwolle, 1995.

Moffenmeid

*D*agelijks kom ik als ik naar mijn werk fiets langs het oorlogsmonument in het Ter Pelkwijkpark. Het is opgericht voor hen, die door verzetsactiviteiten in de Tweede Wereldoorlog hun leven hebben verloren.

Goed of fout

Vlak na de oorlog was het voor de meeste mensen duidelijk: je was óf goed óf fout geweest tijdens de bezetting. Naarmate de oorlog verder achter ons komt te liggen, heeft de mening postgevat dat daartussen nog een heel groot grijs gebied lag. Personen, die weliswaar niet goed, maar ook niet heel erg fout geweest waren. Die soms gedwongen door omstandigheden, soms ook uit opportunisme in bepaalde situaties (net) niet de juiste kant

kozen. Nu na 65 jaar kijk je toch wel wat anders tegen deze 'oorlogsmisdrijven' aan.

Er is over de Tweede Wereldoorlog en Zwolle heel veel gepubliceerd. Het werk van Kees Ribbens *Bewogen jaren; Zwolle in de Tweede Wereldoorlog* geldt als het standaardwerk. In het HCO worden tal van archieven bewaard die een beeld geven van wat er in Zwolle in de Tweede Wereldoorlog gebeurd is. Talloze keren heb ik in de afgelopen decennia onderzoek gedaan in archieven van de gemeente Zwolle en Zwollerkerkspel, van de gemeentepolitie en van instanties die na de oorlog belast waren met het onderzoek naar 'foute' gedragingen van inwoners van de stad. Of in opdracht van het Rode Kruis of de Sociale Verzekeringsbank onderzoek gedaan naar per-

Duitse militairen die in Nederland gelegerd waren hadden ook wel eens zin in een verzetje. Het werd de vrouwen die op hun avances ingingen zwaar aangerekend. Hier een groep militairen omstreeks 1942 gefotografeerd op de veemarkt, met op de achtergrond de Peperbus en de Emmaschool. (Collectie HCO)

Proces-verbaal

'Gemeentepolitie te Zwolle
Afdeling politieke opsporingsdienst

Proces-Verbaal

Naar aanleiding op het feit dat den naam van: J.F.M., geboren te .. op 6 Juli 1923, Nederlandsche, van beroep naaister, wonende te Zwolle aan de Wilgenstraat nr. ..., voorkomt op een lijst van personen die omgang hebben gehad met Deutsche militairen gedurende de bezetting en dus haar ingenomenheid met de vijand heeft betoond door die intieme omgang, heb ik Teunis van de Stouwe, rechercheur van politie der gemeente Zwolle, tevens onbezoldigd rijksveldwachter, gedetacheerd bij den politieken opsporingsdienst te Zwolle, haar hierover op Woensdag 20 Februari 1946, gehoord en verklaarde zij mij desgevraagd het navolgende:

"Ik ben geen lid geweest van de NSB of één van haar nevenorganisaties. Aan Winterhulp of Nederlandschen Volksdienst heb ik nimmer iets gegeven. Bij de Duitschers gewerkt heb ik niet en aangesloten bij het NAF heb ik mij ook niet. Nationaal Socialistische bladen heb ik niet gelezen en was daarop ook niet geabonneerd. Ik werd op Zondag 15 April 1945 door lieden van de NBS te Zwolle gearresteerd en naar de school aan de Vechtstraat gebracht, waar ik heb gezeten tot 26 April 1945, toen ik na medische keuring in vrijheid werd gesteld. Dat ik gearresteerd ben geworden is een gevolg van het feit dat ik gedurende de bezetting met Deutsche soldaten omgang heb gehad. Ik ben daar al mee begonnen omstreeks het eind van 1942 of in het begin van 1943. Ik ging nu eens met deze en dan eens met een andere Duitscher mee. Het langst heb ik bij één 7 maanden geweest. Met die Duitschers ging ik naar de Bioscoop en naar cafés en de verteringen werden dan natuurlijk door hen betaald. Andere cadeaux heb ik niet ontvangen. Ik heb niet toegelaten dat ze vleeschelijke gemeenschap met mij hadden, daar moest ik niets van hebben, daar ik bang was voor de gevolgen. Ik weet wel dat mijn houding niet goed is geweest door met die lui om te gaan, maar er waren zooveel meisjes die dat deden zoodat ik er niets meer inzag om het ook maar te doen. Het was niet omdat ik pro Duitsch was, maar er waren wel leuke jongens bij en als wij uitgingen hadden we het niet over de politiek, daar moesten die jongens ook niets van hebben. Zij waren ook gedwongen onder dienst en ze moesten van de oorlog ook niets hebben. Meer kan ik u niet vertellen." In verband hiermede is door mij nog gehoord: E.F.M., oud 21 jaar, wonende Wilgenstraat nr. .. te Zwolle, die mij verklaarde:

"Mijn zuster J.F.M. ging nog al eens met Duitschers op stap. Met een heeft ze 7 maanden gegaan."

M.H., oud 23 jaar, wonende te Zwolle, Populierenstraat nr. .. verklaarde als volgt:

"Het is mij bekend dat J.F.M., wonende Wilgenstraat nr. .. ,nog al veel met Deutsche soldaten uitging. Met een soldaat heeft ze een heelen tijd geloopt."

Waarvan door mij op afgelegden ambtseed en geteekend dit proces-verbaal te Zwolle 20 Februari 1946.

Gezien, Zwolle 21-02-46

(T. v.d. Stouwe)

De Commissaris van de politie te Zwolle

Voorzitter van den P.O.D. voor Zwolle,

G.J. Lettinck'

sonen die in aanmerking wensten te komen voor een uitkering in het kader van de WUBO (Wet Uitkering Burger Oorlogsslachtoffers), omdat ze claimden blijvend lichamelijk of geestelijk letsel te hebben opgelopen ten gevolge van oorlogshandelingen. Soms bleken de aangedragen feiten waar, soms viel er ook niets over te vinden.

De archieven van de POD en PRA

Een belangrijke archiefbron voor de gedragingen van al dan niet foute Zwollenaren vormen de archieven van de Politieke Opsporingsdienst (POD) en later de Politieke Recherche Afdeling (PRA). Ook de Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdrijven (SOO) bevat heel wat confronterend materiaal. Deze archieven zijn in principe nog niet openbaar maar kunnen na verleende dispensatie van de directeur van het HCO wel onder voorwaarden worden ingezien. Heel wat personen heb ik meegemaakt, die het dossier van bijvoorbeeld hun foute vader of oom kwamen inzien. Tevoren nam ik dan het dossier vluchtig door om te weten wat er in stond en hoe er op gereageerd zou kunnen worden. Ik herinner mij een dossier van iemand, wiens overleden vader NSB'er geweest was en die aan hem de voornamen – hij was net voor de oorlog geboren – Adolf (van Hitler) en Anton (van Mussert) gegeven had. Na jaren ging hij er nog steeds onder gebukt dat zijn vader NSB'er geweest was, al was hij al jaren dood. Het was voor deze persoon een hele opluchting om nu eens met eigen ogen te lezen wat zijn vader in de Tweede Wereldoorlog had uitgespookt. Er rees voor hem een heel ander beeld op van zijn vader dan wat hij steeds gehoord had. Een enkele keer kwam een psychotherapeut of andere gedragsdeskundige mee om samen met de belanghebbende het dossier in te zien. Inzage van het dossier maakte dan deel uit van de therapie.

De Zwolse commissaris van politie was qualitate qua hoofd van de POD en van de PRA. Dat is ook de reden dat deze archieven in Zwolle bewaard zijn. Na onderzoek van de betrokkene werd het dossier opgestuurd naar het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem, waar de rechtszitting plaatsvond. Kopieën hield men in Zwolle. Na

afloop van de rechtszitting werd aan de politie in Zwolle doorgegeven welke straf de betrokkene gekregen had.

Moffenmeiden

Een bijzondere groep binnen deze 'oorlogsmisdadigers' vormen de moffenmeiden of moffenhoeren. Er waren meisjes die wel eens omgang hadden met een mooie Duitse militair en met hem naar de film gingen. Zo'n jongen kon het ook niet helpen dat hij tijdelijk in Nederland gelegerd was. Hij wilde ook wel eens een gezellige avond. Er waren echter ook meisjes die openlijk op zondagmiddag met een Duitse soldaat door de Diezerstraat wandelden en op die manier min of meer collaboreerden. Dat werd als zeer ongepast en als onvaderlands gezien. Ook de eigen familie stond niet altijd achter zo'n relatie. Dat leidde vaak tot minachting en isolement met als gevolg dat het meisje steeds meer in de armen van haar Duitse vriendje gedreven werd. Helemaal erg was het als zij zwanger raakte en van een 'Duits' kind moest bevallen.

Na afloop van de bezetting was er een ware hetze tegen vrouwen die met Duitsers hadden 'gelopen'. Ongeacht of hun relatie nu voortkwam uit het feit dat ze smoorverliefd geweest waren op een Duitser of openlijk de hoer speelden, de meeste moffenmeiden werden in de roes van de bevrijdingsdagen in het openbaar kaal geschoren.

Diezerstraat met op de achtergrond bioscoop De Kroon, ca. 1950. (Collectie HCO)

De bevrijding van Zwolle, 14 april 1945. NSB-ers en moffen-meiden worden opgebracht ter hoogte van de Stenenpijp. (Collectie HCO)

Een grote menigte stond joelend toe te kijken. Vaak kregen ze huisarrest totdat het tot een rechtszaak kwam. In de meeste lichte gevallen werden de meisjes bij de Bijzondere Rechtspleging buiten vervolging gesteld en/of werd haar het actieve kiesrecht tijdelijk ontnomen. Meisjes die niet alleen voor hun Duitse vriendje maar ook voor de nationaalsocialistische beweging hadden gekozen, werden eerst geïnterneerd en kregen een gevangenisstraf.

Het kader op pagina 36 laat zien hoe het proces-verbaal eruit ziet van het verhoor van een Zwols

meisje, dat omgang gehad had met Duitsers. In verband met de privacy zijn alleen maar de initialen vermeld. Ook zijn de geboorteplaats en de huisnummers achterwege gelaten.

Als aanvulling op het stuk kan worden vermeld dat het dossier van deze Zwolse op 19 maart 1946 aan het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem werd overgedragen. Het duurde nog tot 20 oktober 1947 voordat er voor haar een uitspraak kwam. Die luidde: onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld. De tijden waren duidelijk veranderd.

Soeslo en Boschwijk

An de Heinoseweg binnen de gemeente Zwolle liggen twee buitenplaatsen die nogal wat met elkaar gemeen hebben: Boschwijk op nr. 11 en Soeslo op nr. 18. De afstand tussen beide buitenplaatsen was rond 1800 een half uur gaans en bedraagt ongeveer drie kilometer.

Spijker

Beide buitenplaatsen zijn als spijker – in het dialect spieker – ontstaan. Zwolse patriciërsfamilies verwierven vanaf het begin van de zeventiende eeuw grondbezit op het platteland. Het gedorste graan en andere landbouwproducten werden geslagen in een spijker. Het woord spijker is afgeleid van het Latijnse woord *specarium* (in het Duits Speicher), wat letterlijk voorraadschuur betekent. In feite was het oorspronkelijk een ruimte waar graan en koren lagen opgeslagen, die namens de landheer werden bewaakt door een ‘spiekerman’. Deze pachter woonde doorgaans in een kleine boerderij vlak bij het spijker. Bij verschillende spijkers werden in de loop van de zeventiende eeuw aparte optrekjes in de vorm van een (heren)kamer gebouwd, waar de eigenaar op zomerse dagen kon genieten van de rust van het platteland. In de winter woonde hij in de stad. Bij Boschwijk en Soeslo werden deze optrekjes zo rond respectievelijk 1770 en 1815 vervangen door landhuizen. Bij Soeslo is het oude spijker achter het grote huis blijven staan.

Een andere overeenkomst tussen beide buitenplaatsen betreft de eigenaren. Soeslo was al vanaf het begin van de achttiende eeuw in het bezit van de familie Roijer, die stevig op het pluche zat in het Zwolse stadhuis. Dat gold ook voor de opeenvolgende eigenaren van Boschwijk, zoals leden van de familie Ridder en Spaar. In 1781 erfde de bekende dichter Rhijnvis Feith Boschwijk van Egbert Spaar, een neef van zijn moeder. Roijer

Soeslo in 2011. (Foto Jan van de Wetering)

Boschwijk in 2007. (Foto Aart Everaarts)

Het familiewapen van de familie Roijer. In zilver een rode dwarsbalk, beladen met drie naast elkaar geplaatste zilveren wijnroeien en vergezeld van drie groene klaverbladen. Helmteken: een zilveren zwaan met opgeheven vlucht. Dekkleden: zilver en rood. (Uit: Repertorium Familiewapens)

Roijer

Rhijnvis Feith, 1753 – 1824. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

en Feith kenden elkaar en kwamen bij elkaar over de vloer. Of dat met de huidige bewoners ook zo is, weet ik niet. In ieder geval kunnen ze elkaar wel tegenkomen in de vergadering van hun belangenorganisatie, de Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen.

Beide buitenplaatsen kwamen in de vorige eeuw in het bezit van de gemeente. Boschwijk werd in 1949 aangekocht door de gemeente Zwollerkerpel en ingericht als burgemeesterswoning en raadszaal. Soeslo kwam in 1965 in handen van de gemeente Zwolle. Aan het eind van de vorige eeuw werden beide buitenplaatsen weer verkocht, onder restauratieplicht voor de nieuwe eigenaar. Bert Kiekebelt heeft daarop Boschwijk in oude luister hersteld, Nol Hony heeft van Soeslo weer een prachtig monument gemaakt. Ook de tuinen en het parkachtige landschap bij de buitenplaatsen hebben een metamorfose ondergaan en stralen weer in oude schoonheid.

George Roijer en Rhijnvis Feith

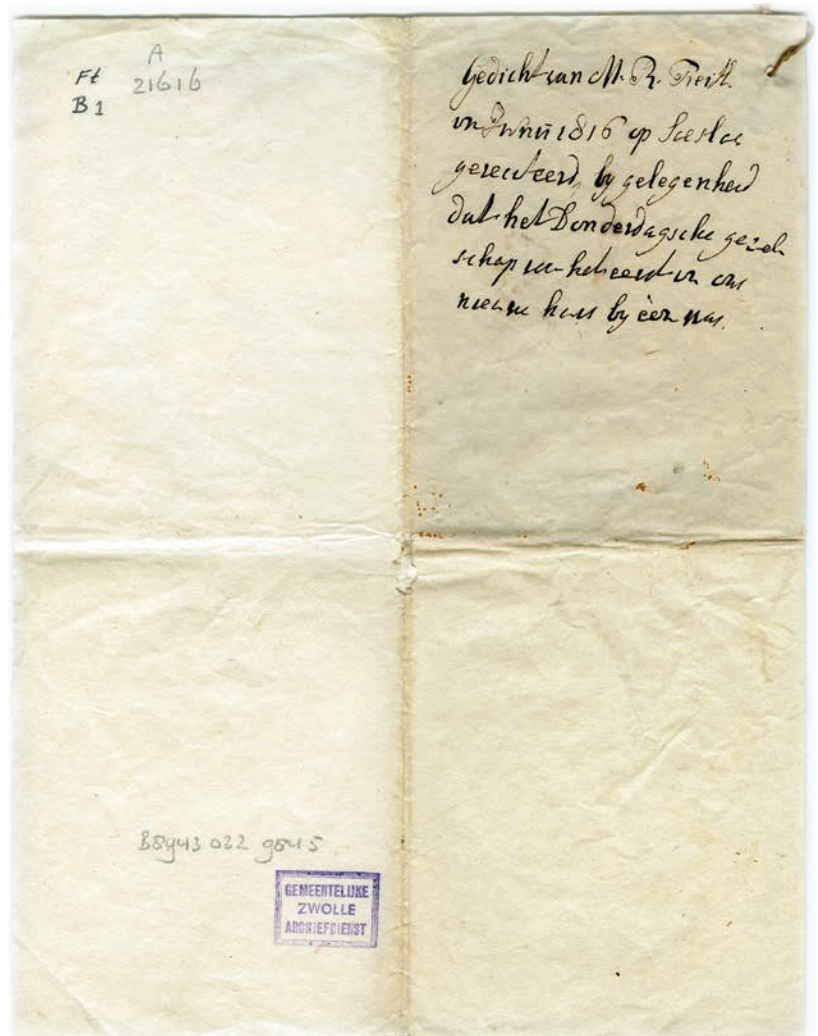
De aanleiding tot dit artikel is de vondst van een gedicht van Rhijnvis Feith, dat hieronder staat afgedrukt. Jarenlang lag het verborgen in de bibliotheek van het HCO, maar onlangs kwam ik het weer tegen. Zoals gemeld was de familie Roijer sinds het begin van de achttiende eeuw eigenaar van Soeslo. Op 19 april 1815 werd door de bijna tweejarige Derk Roijer,¹ de oudste kleinzoon van George Roijer, de eerste steen gelegd voor het landhuis. Soeslo kreeg toen het aanzicht zoals we het nu nog kennen. George Roijer leefde van 1747 tot 1839 en was getrouwd met Gerridina Wicherlink. Na zijn rechtenstudie in Utrecht vestigde hij zich in Zwolle als advocaat. In 1783 werd hij benoemd tot stads-secretaris. In het Zwolse stadsarchief zijn vele akten en resoluties in zijn kenmerkende handschrift bewaard gebleven. Vervolgens was hij werkzaam als secretaris-generaal bij het departementaal bestuur van Overijssel. Na twee jaar gedeputeerde van Overijssel geweest te zijn, werd hij in 1815 benoemd tot president van de Rechtbank van eersten aanleg, een functie die hij tot vlak voor zijn dood bekleedde, 'wanneer alleen eene hardhoorigheid hem te rade deed worden om zich daaraan te onttrekken.'

Roijer heeft in zijn lange leven heel wat meegemaakt. Hij zag het levenslicht ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden toen Willem IV erfstadhouder was, maakte de Franse Revolutie en de dictatuur van Napoleon mee en sloot zijn ogen toen diens kleinzoon Willem I al weer jaren 'soverein vorst' was. Hij maakte mee hoe Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1740-1784) de aanzet gaf tot revolutionaire veranderingen en hoe Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) bezig was met het tot stand te brengen van allerlei staatkundige vernieuwingen. Roijer zal deze beide mannen ongetwijfeld persoonlijk gekend hebben.

Voor Rhijnvis Feith geldt wat het tijdsge-richt betreft bijna hetzelfde. Hij werd geboren in Zwolle en leefde van 1753-1824. Na zijn studie rechten in Leiden werd hij in Zwolle benoemd tot ontvanger bij de belastingen. Politiek gezien was hij patriot, toonde zich een goed democraat en werd benoemd tot burgemeester. Na de Pruisische interventie in 1787 was hij verbitterd en nam zich voor om zich nooit meer met staatszaken bezig te houden. Feith trok zich terug in zijn huis, zomers op Boschwijk en 's winters in de Bloemendalstraat. Hij wijdde zijn verdere leven aan de poëzie en wordt nu gezien als de belangrijkste vertegenwoordiger van het sentimentalisme. Zijn bekendste gedicht is *Uren, dagen, maanden, jaren, vlieden als een schaduw heen...* Tijdens zijn leven was hij de 'prins der dichters' en vormde het middelpunt van een artistieke en intellectuele kring. Zowel Roijer als Feith waren ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Gedicht voor Soeslo

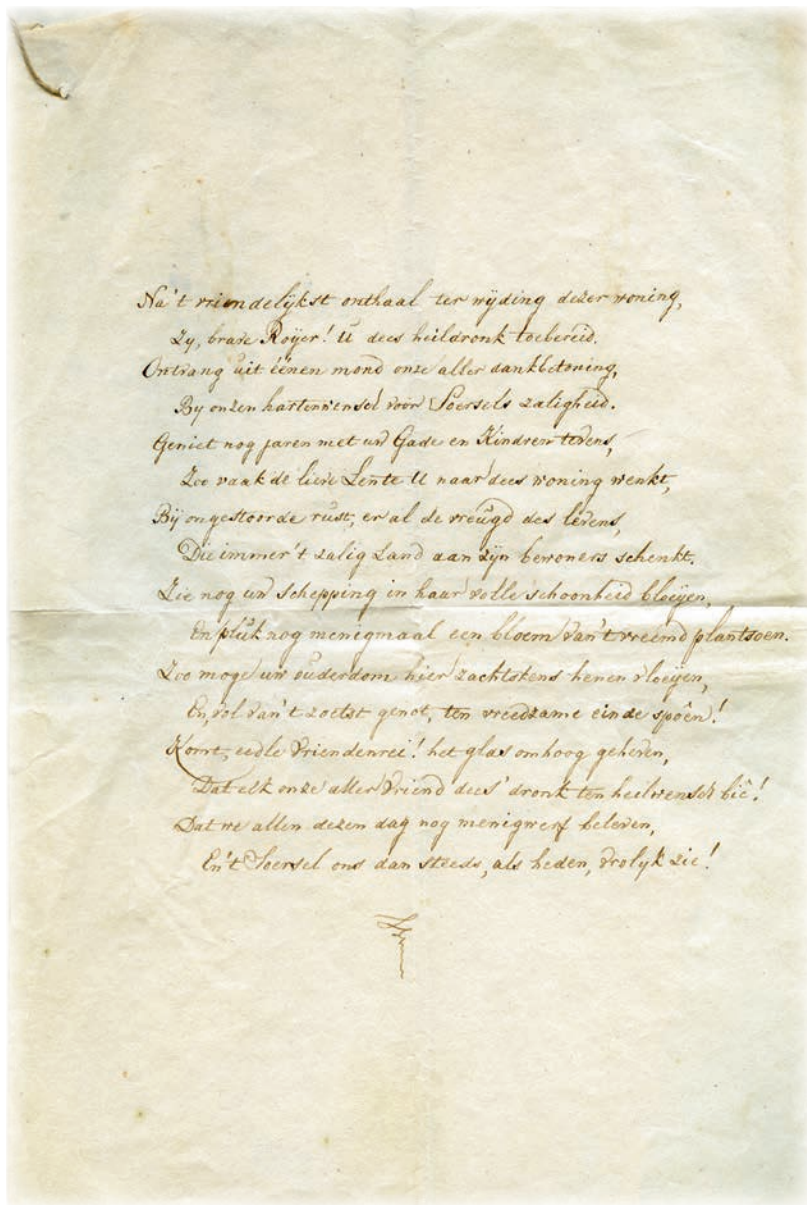
Het gedicht dat hieronder volgt heeft Feith geschreven toen hij in juni 1816 op bezoek ging bij George Roijer. Voor zover ik weet is het nooit eerder gepubliceerd. Het werd in de jaren tachtig van de vorige eeuw aan het gemeentearchief Zwolle geschonken door de heer Van Nes van Meerkerk uit 't Harde. Soeslo en daarmee het gedicht zijn in het bezit gekomen van die familie door het huwelijk in 1848 van de kleindochter van George Roijer met mr. Jacob Evert van Nes van Meerkerk. In het voor hem zo kenmerkende handschrift

heeft Georg Roijer op de achterkant genoteerd: 'Gedicht van Mr. R. Feith in Junii 1816 op Soesloe gereciteerd, bij gelegenheid dat het Donderdagsche gezelschap voor het eerst in ons nieuwe huis bij een was.'

Het gedicht is, vergeleken met andere gedichten, onmiskenbaar door Rhijnvis Feith zelf geschreven. Hij las het zelf voor op Soeslo. In het gedicht wordt Soeslo aangeduid als ('t) 'Soersel', een benaming, die we ook wel in andere stukken aantreffen. Uit het gedicht blijkt dat Soeslo net nieuw gebouwd is. Er is sprake van de 'wijding' van de woning en van 'uw schepping', een dich-

Aantekening van Georg Roijer op de achterkant van het gedicht van Feith: 'Gedicht van Mr. R. Feith in Junii 1816 op Soesloe gereciteerd, bij gelegenheid dat het Donderdagsche gezelschap voor het eerst in ons nieuwe huis bij een was.' (Collectie HCO)

Het gedicht dat Rhijnvis Feith in juni 1816 op Soeslo reciteerde. (Collectie HCO)

terlijke benaming voor de nieuwbouw. Over het donderdagse gezelschap is mij niets bekend. Van Feith weten we wel dat hij lid was van het genootschap 'Nooit is de vriendschap meerder waard, dan als zy 't nut en 't zoete paart'. Of deze twee

genootschappen identiek waren, weet ik niet. Het donderdagse gezelschap zal een van de vele gezelligheidsclubjes zijn geweest van gegoede heren, die in dit geval elkaar blijkbaar op donderdag ontmoetten. Wellicht een idee voor de huidige bewoners van Boschwijk en Soeslo om deze traditie in ere te herstellen.

Nu het gedicht dat Rhijnvis Feith in juni 1816 op Soeslo reciteerde:²

Na 't vriendelijkst onthaal ter wijding dezer woning,
zij, brave Roijer, U dees heildronk toebereid.
Ontvang uit éenen mond onze aller dankbetoning,
bij onzen hartenwensch voor Soersels zaligheid.
Geniet nog jaren met uw gade en kindren tevens,
zoo vaak de lieve lente U naar dees woning wenkt,
bij ongestoorde rust, er al de vreugd des levens,
die immer 't zalig land aan zijn bewoners schenkt.
Zie nog uw schepping in haar volle schoonheid bloeijen,
en pluk nog menigmaal een bloem van 't vreemd plantsoen.
Zoo moge uw ouderdom hier zachtskens henen vloeijen,
en vol van 't zoetst genot, ten vreedzame einde spoën!
Komt, eedle vriendenrei! het glas omhoog geheven,
dat elk onze aller vriend dees' dronk ten heilwensch bië!
en 't Soersel ons dan steeds, als heden, vrolijk zie!

* spoën = spoeden,
bië = biede/biedt

Noten

1. Derk Roijer werd op 5 mei 1813 te Zwolle geboren als zoon van mr. Willem Henrik Roijer, notaris en advocaat, en Bonne Elisabeth barones Bentinck. Derk Roijer, 22 jaar oud, is op 27 juni 1835 te Zwolle overleden. Hij studeerde rechten in Leiden. Zijn moeder Bonne Elisabeth was al in 1822 overleden. Willem Henrik Roijer hertrouwde in 1826 met Gerharda Ditmara barones van Pallandt. Op het wapen van de familie Roijer zien we drie naast elkaar geplaatste wijnroeien en drie groene klaverbladen. Een wijnroei is een peilstok waarmee de hoeveelheid wijn in een vat kon worden gemeten. Een van de vroegst bekende Roijers in Zwolle was van beroep wijnkoper.
2. Het origineel is te vinden in de bibliotheek van het HCO onder nummer 5A 21616

Stadskok

De stad Zwolle heeft in de persoon van Jonny Boer een beroemde kok binnen haar muren. In De Librije worden culinaire hoogstandjes bereid. Van heinde en verre komen gasten naar zijn restaurant om te genieten van zijn ongeëvenaarde kookkunst. Hij heeft Zwolle culinair op de kaart gezet. Ruim twee eeuwen geleden had Jonny Boer een voorganger in de persoon van Johan Georg Engelmann. Hij was stadskok die binnen de stedelijke samenleving aanzien genoot. Over de stadskok en Engelmann in het bijzonder gaat dit verhaal.

Stadskok

Al in de Middeleeuwen behoorde tot het personeel dat in dienst van de stad was ook een stadskok. Hij bereidde de maaltijden in het stadhuis voor het stadsbestuur (schepenen, raden en meente) en voor gasten, die op bezoek kwamen en vereerd werden met een diner. Zo werd rond de kerst de ‘paepschap’, de plaatselijke geestelijkheid, op een smakelijke maaltijd onthaald.

In archiefstukken valt weinig terug te vinden over hoe de maaltijden werden bereid en welke faciliteiten de kok ter beschikking stonden. Bekend is dat er in het stadhuis een keuken was en onder het stadhuis een ruimte die als ‘coelcamer’ in gebruik was. Bestek en serviesgoed waren voorradig, maar werden ook – als er veel gasten waren – wel gehuurd. Des te uitvoeriger worden wij ingelicht over wát er gegeten werd. In de maandrekeningen en jaarrekeningen van de stad worden wij uitgebreid geïnformeerd over wat er op tafel kwam. En dat was niet gering: witte-, tarwe- en roggebrood, en in latere tijden ook krentenbrood en honingkoek; vlees in allerlei soorten, in het bijzonder metworst, spek, ham, rookvlees;

ook vis werd opgediend, voornamelijk zalm en steur; en wildbraad in de vorm van hertenvlees, en everzwijn. Ook gevogelte ontbrak niet: kippen, eenden, reigers, patrijzen en zwanen. In de stadsgracht en in het Zwartewater zwommen zwanen, eigendom van de stad, die uiteindelijk of in het stadhuis geconsumeerd werden, of als relatiegeschenk werden weggegeven. De maaltijd werd meestal afgesloten met vruchten van het seizoen: kersen, appels, peren en noten. Tegen de zuidgevel van het stadhuis waren druivenstruiken geplant. Na een goede zomer verschenen er dan ook druiven op tafel.

De maaltijden werden rijkelijk besprenkeld. De wijnman kocht grote hoeveelheden wijn en bier in. De wijn werd per *take*, een kannetje van een kwart liter, verstrekt. Muziek begeleidde de maaltijd. De stadsmuzikant of andere muzikanten traden op; kortom, het ging er gezellig aan toe. Hoge gasten namen ook wel hun eigen ‘muziek’ mee, in de vorm van een of meer luitspelers of pijpers. Wat er na een maaltijd aan eten overbleef, was bestemd voor de armen.

Copieus

Jaarlijks werd er minimaal drie keer door het stadsbestuur uitgebreid gegeten op het stadhuis. Dat was op de dag dat de meente gekozen werd, te weten op Sint Lucie (13 december) en op Sint Pauli conversio (25 januari). Op die dag werden de nieuwe schepenen en raden gekozen, die met het dagelijkse bestuur van de stad belast waren. Deze maaltijden stonden ook wel bekend als de keurmaaltijden. Op Vastenavond, de avond voordat de Vasten begon, deed het stadsbestuur zich ook te goed aan een voedzame maaltijd om de periode van vasten, die tot aan de zaterdag voor Pasen duurde, te kunnen overbruggen. De dag in het voorjaar waarop de beesten uit de stad en naar

Geen doggy bag... creatief met restjes

Of het de spuigaten uitliep, is niet bekend maar een besluit werd door schepenen en raad doorgaans genomen als er misstanden waren. Het boekhoudjaar van de stad Zwolle werd afgesloten op 25 januari (Pauli conversio, de dag waarop volgens de kerkelijke kalender de bekering van Paulus valt). Na afloop van deze vergadering kwam er een feestmaaltijd op tafel in het stadhuis. In 1478 op woensdag na Pauli conversio besloot het stadsbestuur 'wanneer men upt Raethuis it (=eet), nyemant van der tafele enige spijsse ofte dranck toe huiss off op anderen steden (=plekken) senden sall of doen brengen', kortom niemand mocht na afloop eten of drank mee naar huis nemen. Er waren twee uitzonderingen: op Vastenavond mochten de heren van het stadsbestuur het overgebleven lamsvlees meenemen en op 25 januari, als de jaarrekening werd vastgesteld, de overgebleven vis (steur).

Wat er na een maaltijd overbleef, moest naar de keuken worden gebracht waar de ambtenaren er zich te goed aan konden doen. En wat er daarna nog overbleef 'sal men omme Gades wille voir die doere geven', dat wil zeggen voor de deur (van het stadhuis) aan de armen uitdelen. De biobak achter het stadhuis bleef dus leeg...

(Bron: HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 18, blz. 242)

de Mars, de gemeenschappelijke weide, gedreven werden en de hoorns van een merkteken werden voorzien, het zogeheten opbranden, was ook een dag waarop de kok in actie kwam. Hij bereidde dan de zogenaamde Marsmaaltijd. Terwijl het vee zich aan het jonge gras te goed deed, smulde het stadsbestuur van een copieuze maaltijd.

Zoals de stad Zwolle jaarlijks uit 'goede nabuurschap' een zwaan schonk aan Kampen en Deventer, zo ontving de stad ook wel eens wat terug. De stadsbode van Kampen kwam meestal met een steur naar het Zwolse stadhuis. De adel in de omgeving van Zwolle was er ook bij gebaat om een goede relatie met de stad Zwolle te onderhouden. Vanuit de verschillende kastelen in de omtrek werden patrijzen, fazanten of ander klein wild op het Zwolse stadhuis bezorgd.

Zestiende en zeventiende eeuw

In de zestiende en zeventiende eeuw komen wij er achter wie nu de functie van stadskok uitoefende. In archiefstukken uit de Middeleeuwen is steeds sprake van de stadskok zonder dat we weten wie dat nu was. Incidenteel komt hij voor met een voornaam.

In 1543 was Symon Dyoniszoen stadskok. Hij was eigenaar van een huis in de Waterstraat en

gehuwd met Ricklant. Hij komt voor in een akte van 3 juni 1543. In een archiefstuk van ruim tien jaar later gaat het over de opvolging van de stadskok. Gezien de naam vermoed ik dat er een familielatie is. Op de laatste dag van de maand maart 1557 vroeg meester Dyonis, stadskok, aan het stadsbestuur om na zijn dood zijn schoonzoon Derck als zijn opvolger te benoemen. Het stadsbestuur besloot dat te doen omdat hij (Dyonis) zich altijd vol ijver van zijn taak had gekwetend, echter op voorwaarden die de stad na zijn dood met Derck zou opstellen. Hoewel deze Derck niet met zijn achternaam genoemd werd, gaat het hierbij om Derck Martensen van Stienhuysen. Hij was getrouwd met Catharina. Samen maakten zij op 19 september 1581 voor schepenen van de stad hun mutueel testament. Kort daarna overleed Catharina.

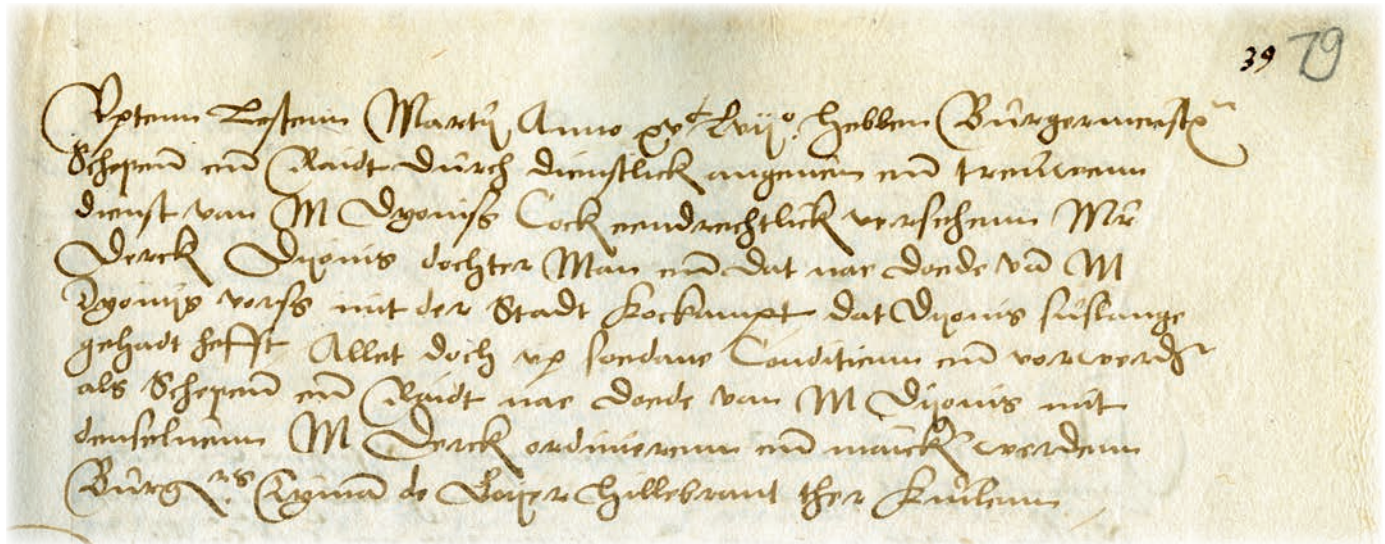
Het was de tijd waarin de stad Zwolle voor de opstand en voor de hervormde godsdienst koos. In 1580 ging het stadsbestuur om. De Michaëlskerk kwam in handen van de hervormden. Ook Derck was intussen overgegaan naar de hervormde kerk. Wiens woord men spreekt, diens eten men kookt...

In december 1584 ging Derck Martensen, weduwnaar, in ondertrouw met Beertje Hendriks.

Zijn beroep als stadskok staat erbij vermeld. Na drie afkondigingen of proclamaties werd een huwelijk doorgaans voltrokken. Wat er precies tussen de datum van ondertrouw en de geplande huwelijksdag gebeurd is, vermeldt de geschiedenis niet. De huwelijksdatum van Derck en Beertje werd niet in het huwelijksregister genoteerd. Wel staat aangetekend: 'tertia proclamatio omissa propter incestum', wat inhoudt dat de derde afkondiging niet heeft plaats gehad wegens iets onzedelijks. Hoe dan ook, Derck en Beertje zijn wel als man en vrouw door het leven gegaan. Negen maand later verschenen zij opnieuw op het stadhuis. Niet om een kleine aan te geven, maar om hun testament op te stellen. In hun laatste wil van 14 oktober 1585 benoemden zij elkaar over en weer tot erfgenaam. Er werd wel het een en ander geregeld over de kleren van Beertje. De kleren die zij had toen zij met Derck trouwde, gingen

naar haar familie. De kleren, die zij van Derck gekregen had en afkomstig waren van zijn overleden vrouw, gingen bij vooroverlijden van haar, naar hem terug. Rond 1600 is Derck overleden. Beertje vroeg toen aan het stadsbestuur of zij als kokkin de werkzaamheden van haar overleden man mocht voortzetten. Jammer genoeg is niet bekend hoe op haar verzoekschrift is gereageerd. Op 9 maart 1602 hertrouwde Beertje met Coert Hermensen.

Vier jaar later kreeg de stadskok zijn congé omdat de maaltijden werden afgeschaft. Of dat werkelijk gebeurd is, is de vraag. Want op 1 april 1612 'begeerde' de meente andermaal dat er een punt gezet werd achter het ambt van stadskok. Wellicht werd dit ook ingegeven door de nieuwe godsdienst, die soberheid predikte. Bovendien moest de kok zijn dienstwoning verlaten. Dat is de eerste keer dat er over een dienstwoning voor de

Verzoek van stadskok meester Dyonis aan het stadsbestuur om na zijn dood zijn schoonzoon Derck als zijn opvolger te benoemen.

Transcriptie: 'Upten lestenn martii anno XV-C LVII hebben burgermeest(eren), / schepen(en) en(de) raidt durch dienstlick angevenn en(de) treuwenn / dienst van M(eester) Dyoniss Cock eendrechtelijk versehenn M(eeste)r / Derck Dyonis dochter man en(de) dat nae doede va(n) M(eester) / Dyonys vors(eid) mit der stadt kockampt dat Dyonis suslange / gehadt hefft, allet doch up soedane conditienn en(de) vorwerd(en) / als schepen(en) en(de) raidt nae doede van M(eester) Dyonis mit / denselvenn M(eester) Derck ordinierenn en(de) maick(en) werdenn. Burg(ermeesters) Tyman de Goijer, Hillebrant ther Kuilenn'

Samenvatting: Op verzoek van Dyonis, meester-kok, en vanwege zijn trouwe dienst zal het stadsbestuur na zijn dood zijn schoonzoon Derck benoemen als stadskok op dan nader te stellen voorwaarden. (Collectie HCO, inventarisnummer 66 (Stadsarchief Zwolle) pag. 79 / akte d.d. 31 maart 1557)

kok wordt gesproken. Ook andere stadsdienaren hadden de beschikking over een ‘ambtswoning’, zoals de schoolmeester, de wijn drager en de organist. Veelal kregen zij de muurtorens in de stadsmuur als woning. De muurtorens hadden in het begin van de zeventiende eeuw hun defensieve functie door de nieuw aangelegde bastions verloren.

Vanwege de opheffing van de functie heb ik over de bezigheden in de keuken van het stadhuis in de zeventiende eeuw weinig kunnen vinden. Ik heb de indruk dat gasten van het stadsbestuur naar het wijnhuis gingen en daar op kosten van de stad een maaltijd konden gebruiken. Aan het eind van deze eeuw werd het ambt van stadskok in ere hersteld. Waarom dat gebeurde, vermeldt de historie niet. De functie werd vervuld door Hans Hendrik Ophof. Hij ontving daarvoor sinds 5 december 1689 een bedrag van 25 gulden per jaar. Dit was niet zijn jaarsalaris. Hij ontving dit bedrag omdat hij als zodanig was aangesteld. Als hij voor de stad kookte, kon hij zijn uren in rekening brengen. Dat gold ook voor alles wat hij voor het koken nodig had. Schier eindeloos is de opsomming van allerlei ingrediënten, die hij volgens de bewaard gebleven kwitanties in rekening bracht. Na Ophof was het Gerrit van Arnhem die de kokslepel in de keuken van het stadhuis hanteerde.

Johan Georg Engelmann

Over vader en zoon Engelmann als stadskok is wat meer bekend. Zij waren in de tweede helft van de achttiende eeuw op het stadhuis werkzaam. Daarnaast hadden zij een eigen etablissement. Johan Georg Engelmann kwam in de jaren veertig van de achttiende eeuw naar Zwolle. Hij was afkomstig uit Odestad in Saksen (Duitsland) en evangelisch-luthers. In 1748 trouwde hij met de Zwolse Wilhelmina Richterink. In hetzelfde jaar kocht hij het kleine burgerschap van de stad. Daardoor kon hij lid worden van een gilde en was hij benoembaar in een stadsfunctie. Op 21 november 1752 werd hij benoemd tot stadskok op een traktement van 35 gulden per jaar.

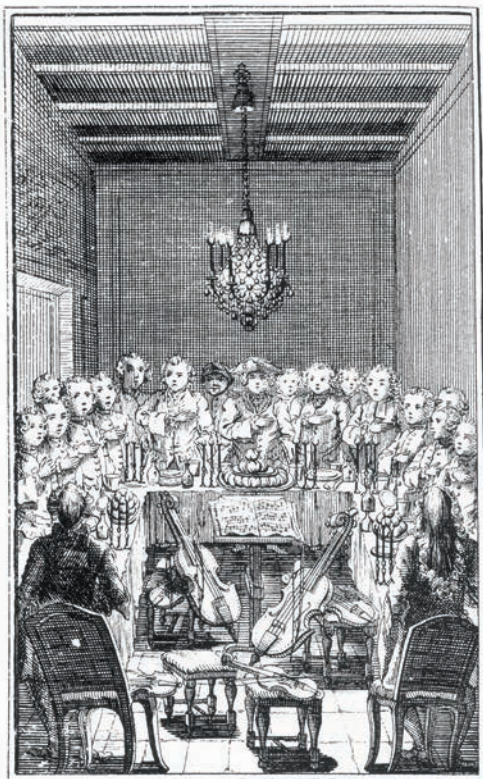
Aanvankelijk woonde Engelmann aan de Ossenmarkt. Daar was hij hospes (=kastelein)

in Den Olifant. In 1754 kocht hij een pand in de Luttekestraat, waarin hij een horecagelegenheid vestigde. Aan dit pand gaf hij de naam ‘Het Hof van Holland’. Het huis telde drie vuursteden of schoorstenen waarvoor hij jaarlijks zes gulden en zes stuiver per vuurstede aan belasting moest betalen. In de vorige eeuw behoorde dit pand (Luttekestraat 19) tot het complex van Suisse. Nu maakt het deel uit van de modewinkel van Piet Zoomers.

Het is opmerkelijk dat hij – uit Saksen afkomstig en getooid met de voornamen van de keurvorst van Saksen – aan zijn pand de naam Het Hof van Holland gaf, een naam die in andere steden in de Republiek bij voorname herbergen voorkwam. Wilde hij daarmee aangeven dat hij een aanhanger was van de (minderjarige) erfstadhouder, voor wie de (Duitse) hertog van Brunswijk als waarnemend kapitein-generaal van essentieel belang was? Het voltallige Zwolse stadsbestuur stond in deze tijd nog achter de stadhouder en was prins- of oranjegezind. Rond 1780 eisten de gegoede burgers staatkundige veranderingen en inspraak. De patriottenbeweging werd geboren.

Engelmann baatte de herberg uit en zorgde voor verrukkelijke maaltijden op het stadhuis. Hij presteerde niet alleen in de keuken. Uit zijn huwelijk met Wilhelmina Richterink werden tussen 1749 -1758 zeven kinderen geboren. Sommige kinderen werden luthers, andere hervormd gedoopt. Daarnaast liet hij op 4 augustus 1755 een zoontje hervormd dopen dat hij verwekt had bij Willemina voor den Hout (Voornhout). Het kind kreeg dezelfde voornamen als hij: Johan Georg.

De tweede helft van de achttiende eeuw wordt gekenmerkt door de oprichting van allerlei gezelschappen op maatschappelijk, literair en cultureel gebied. De Maatschappij Tot Nut van het Algemeen werd bij voorbeeld in 1784 opgericht. Rond de dichter Rhijnvis Feith had zich een literair gezelschap verzameld. Ook de loges van de vrijmetselaars kwamen in deze tijd van de grond. In Zwolle was dat de vrijmetselaarsloge L'inébranlable (de onwankelbare), die in het begin van de jaren zestig van de achttiende eeuw werd opgericht. Engelmann was lid van deze eerste Zwolse loge. Leden van de loge behoorden

tot de sociale bovenlaag. Omdat zij zowel van hervormde, katholieke als lutherse huize waren en hun bijeenkomsten een wat geheimzinnig karakter droegen, waren de vrijmetselaars voor de gewone Zwollenaar enigszins suspect. In het Hof van Holland konden zij ongestoord bij elkaar komen. Engelmann zorgde voor een voortreffelijke maaltijd en voor wat muziek.

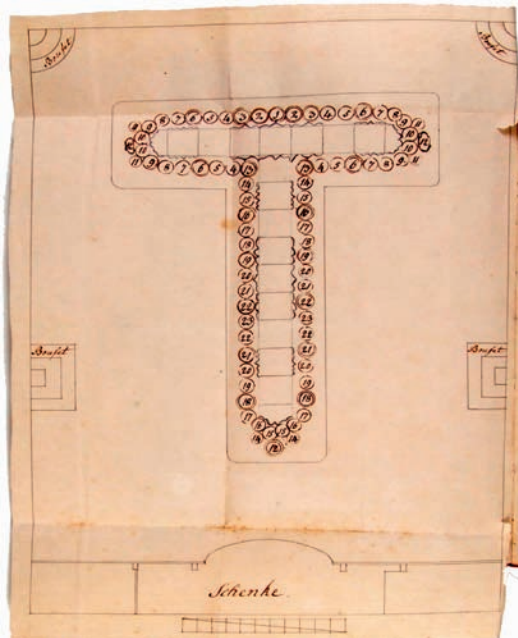
De kosten van de maaltijden, die Engelmann zo rond 1760 aan het stadsbestuur voorschotelde, bedroegen rond 500 gulden. Zijn traktement was op 11 februari 1761 door raad en meente verhoogd tot vijftig gulden per jaar. In november 1761 kreeg hij van schepenen en raden de opdracht om een goede maaltijd voor minder geld op tafel te brengen. Hij moest een maaltijd klaar maken voor 450 gulden. In dat bedrag was ook de verstrekking van het nodige tin en porselein ingecalculeerd. En tijdens de maaltijden zou er voortaan alleen maar rode en witte wijn geserveerd

worden. Het vormde het begin van de afschaffing van het culinaire stadsambt.

Het toppunt in de carrière van Engelmann moest echter nog komen. Dit was zonder enige twijfel het bezoek van stadhouder Willem V aan Zwolle in 1766. Hij was in dat jaar meerderjarig verklaard en werd vervolgens in alle gewesten van de Republiek ingehuldigd. Op 30 augustus kwam de prins in gezelschap van een groot gevolg naar Zwolle. De stad was prachtig geillumineerd en er waren in de stad op diverse plaatsen erepoorten opgericht. Kosten noch moeite werden gespaard. De ontvangst vond plaats in de Grote Kerk. De hele Zwolse bovenlaag gaf acte de présence. Het bezoek van de prins werd afgesloten met een vorstelijke maaltijd in de Schepenzaal. Voor deze maaltijd had Johann Georg Engelmann de eindverantwoordelijkheid. Onder zijn supervisie werden de gerechten bereid, de Schepenzaal als eet- en feestzaal ingericht en versierd en de tafelschikking voorbereid. Een orkest van zestien man bracht stemmige muziek ten gehore. Alleen de maaltijd kostte al 3300 gulden. Zwolle had zich van haar beste kant laten zien. De banden tussen de prins en het stadsbestuur waren versterkt, wat echter ten koste ging van de modernisering van

Achttiende-eeuwse gravure van een mooi gedekte tafel waar vrijmetselaren na afloop van hun ceremonie de broederschap vieren. De tafel staat in een U-vorm, de leden zingen, op de voorgrond muziekinstrumenten. Anoniem, omstreeks 1765. (Particuliere collectie)

Plaatsing van de gerechten voor een diner à la Française ter gelegenheid van het bezoek van de erfstadhouder prins Willem V in 1766 in de raadkamer van het stadhuis. Hierbij werden de gerechten van alle gangen direct op tafel gezet. De nummers geven de namen van de gerechten weer. Zo duidt nr. 1 aan '8 terynen met soep, difterente soort' en nr. 2 '2 pertrysen a la Spaniole en 2 duiven, gedresseert als schildpatten'. J.G. Engelmann was de stadskok. Het diner vond onder zijn supervisie plaats. (Collectie HCO, Stadsarchief, inv. nr. 8518, kaartenlijst nr. 111)

het staatsbestel en van de stadsregering. Engelmann voer er wel bij. Hij had zijn faam als voortreffelijk stadskok waargemaakt. Toenemende klandizie in zijn eigen etablissement viel hem ten deel.

Getuigschrift

Intussen leidde Engelmann ook leerlingen op in het koksvak. Daarvan getuigt een prachtig gekalligrafeerde oorkonde uit 1775 die bewaard wordt in het Stedelijk Museum Zwolle. Hij verklaarde in het fraaie getuigschrift dat Johan Georg Unbehauen zich vier jaar lang onder zijn leiding bekwaamd

had in het koksvak. Het betreffende document is niet alleen een bewijs voor Unbehauen van zijn 'stageperiode', het getuigt ook van de bijzondere schrijfvaardigheid van de maker van het stuk. In verschillende 'handjes' gaf hij daarvan blijk. In het schild zijn het wapen van Overijssel en Zwolle te zien met daaronder de tekst: *vigilate et orate* (= waakt en bidt). Deze drie woorden treffen we ook aan op de Hoofdwacht aan de Grote Markt. Het getuigschrift is – gezien de ondertekening – niet van de hand van Engelmann. Het is door de koster en voorzanger van de lutherse gemeente in Leiden gemaakt.

Links: Het fraai gekalligrafeerde stadskok getuigschrift uit 1775.

Transcriptie:

'Der holländischer Provinz / Over IJssel Haupt Stadt Swol / Bestalter Stadts Koch
Ich Johann Georg Engelman / Uhrkunde und bekenne hierdurch gegen jedermanniglich, wes
Standes / oder Würden die sind, so mit diesem offenen Briefe ersuchet werden, dass Vorweiser
dieses / Johann Georg Unbehauen, Herrn Joh. Ludewig Unbehauens Kunstgärtners in Bende-
ben eheleibl(icher) jungster Sohn, auf vier Jahr / die löblicher Koch Kunst bei mir zu erlernen,
auf und angenommen worden, in welcher Zeit er sich dergestalt christlich, getreu, fleissig, gehor-
sam und unverdrossen, sonderlich gegen mich / als seinen Lehr-Meister bezeigt und erwiesen,
auch darneben in dieser Kunst so viel erlernt, dass ich mit ihm sehr wohl zu frieden seijn können;
dieweil er nun nach aussgestandnen Lehr Jahren sein Fortun anderweit zu suchen und in dieser Kunst
noch förder zu excelliren gesonnen, gestalten er mich deshalb vorher verständiget und um Ertheilung
eines schriftlichen Attesta- / ti seines Wohlverhaltens halber bittlich ersuchet; alss habe ich ihm solche
Bitte sowohl um seines ehrl(ichen) Verhaltens als auch dem Herkommen gemäss, keinesweges abzuschlagen
gewust, sondern / mich vielmehr hierzu schuldig und willig finden lassen wollen, mit resp. unterthänig und
gehorsamster Bitte an alle und jede, was Standes und Dignitaeten sie seijn, vorbeschrie- / benen völligen
Glauben bei zu messen und erwehnten Johann Georg Unbehauen zu seinem besseren Fortkommen allen
geneigten Willen wiederfahren zu lassen, welches / ich in allen nur möglich vorkommenden Fällen zu erwie-
dern mich hierdurch verbindlich mache; zu mehrerer Beglaubigung dessen habe diesen Lehr Brief und resp.
Attestat /in Beijsejn derer zur Losssprechung von mehrgedachten Johann Georg Unbehauen erbethenen
Zeugen eigenhändig unterschrieben, und mit meinem gewöhnlichen Petschafft besiegelt.
So geschehen Zwol den 30 April im Jahr Eintausend Siebenhundert Fünf und Siebenzig.

Johann Philipp Kneipp / Matthäus Rasch, Koch bei Graf von Wartensleben / Joh. Georg Engelmann'
Hertaling: Ik, Johan Georg Engelman, tot stadskok benoemd in Zwolle, hoofdstad van de provincie Overijs-
sel, oorkond en verklaar aan iedereen, van welke stand of waardigheid ook, zoals met deze openbare brief
verzocht wordt, dat Johann Georg Unbehauen, toonder dezès, jongste zoon van de heer Joh. Ludewig Unbe-
hauen, tuinontwerper in Bendeleben [=plaatsje in Thüringen] door mij opgenomen en aangenomen is om
bij mij binnen vier jaar de loffelijke kookkunst te leren. In die tijd heeft hij zich dusdanig christelijk, getrouw,
vlijtig, gehoorzaam en onverdroten bewezen, in het bijzonder tegenover mij als zijn leermeester.

In de kookkunst heeft hij zo veel geleerd, dat ik over hem zeer tevreden

ben. Omdat zijn leerjaren er nu opzitten en hij zijn geluk elders
wil beproeven en zich verder in de kookkunst wil bekwa-
men, heeft hij mij vriendelijk verzocht om een schriftelijk
bewijs van zijn goed gedrag. Dat heb ik hem niet durven
weigeren. Tevens verzoek ik aan iedereen, van welke
stand of waardigheid ook, aan het voorschrevene
geheel en al geloof te hechten en genoemde Johan
Georg Unbehauen bij zijn verdere carrière ter wille te
zijn, waartoe ik mij hierbij verbind. Tot bevestiging
hiervan heb ik dit getuigschrift in aanwezigheid van
twee getuigen, om wie Johann Georg Unbehauen in
verband met het beëindigen van zijn contract verzocht
had, eigenhandig ondertekend en met mijn gebruikelijke
lakstempel bezegeld.

Aldus geschied, Zwolle 30 april 1775,' etc.

(Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

De keuken, detail van het getuigschrift uit 1775. De naam van de maker van het getuigschrift staat vermeld onder de tekening. Het is Johan Frederik Maul uit Leiden. Hij was in de jaren zeventig van de achttiende eeuw werkzaam als koster en voorzanger bij de Lutherse kerk in Leiden. In 1777 vertrok hij vanuit de sleutelstad naar Lippstadt. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

Detail van de verschillende 'handjes', gebruikt bij het maken van de tekst. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

Menukaart bij gelegenheid van het koninklijk bezoek van koningin-regentes Emma en prinses Wilhelmina aan Zwolle, 2-5 september 1895. Op de kaart staan van boven naar beneden afgebeeld: de koninklijke gasten, de ereboog bij de Nieuwe Haven, de muziektent op de Grote Markt en een gezicht op het Zwartewater. De datum 6 november is niet juist. Het moet 4 september 1895 zijn. Op die dag werd door het gemeentebestuur van Zwolle in Odeon een diner aangeboden. (Collectie HCO)

Ook aan het aardse bestaan van Engelmänn kwam een eind. Hij werd op 22 maart 1779 in de Broerenkerk begraven. Zijn zoon Georg Wilhelm, geboren in 1754, volgde hem op. Hij werd op 18 juni 1779 in de plaats van zijn vader benoemd tot stadskok op een jaartraktament van 35 gulden, vijftien gulden minder dan zijn vader. Tijden veranderden. Oogsten mislukten en voedselschaarste dreigde. Niet alleen op de maaltijden werd bezuinigd, ook op het traktament van de stadskok. Gezien de tijdsomstandigheden achtte het stadsbestuur het niet verstandig copieuze maaltijden te blijven consumeren. Het gewone volk roerde zich. Het kwam in opstand tegen de regentenpolitiek. In de persoon van jonker Johan Derk van der Capellen tot de Pol vonden de patriotten een overtuigd medestander en ijveraar voor de universele rechten van de mens en voor 'verlichte' ideeën waarin ruimte was voor een meer democratische bestuursvorm. Van lieverlee kwam er een einde aan de maaltijden op het stadhuis. De borden bleven in de kast en de wijnglazen leeg. Het geld voor het eten en de drank werd gebruikt om wapens en uniformen aan te schaffen voor het 'manhafte burgerregiment', een soort bescherming bevolking. Bacchus werd geofferd voor Mars.

De afschaffing van de maaltijden op het stadhuis bij de jaarlijkse verkiezingen van het stadsbestuur leidde er ook toe dat de kok naar huis kon. Aan het eind van de jaren tachtig van de achttiende eeuw verdween hij uit het register van personen die een stadsambt bekleedden.

Georg Wilhelm Engelmänn trouwde in 1789 met Catharina Maria Korb uit Wesel. Een jaar later overleed hij. Op 17 december 1791 werd zijn moeder bij zijn vader in de Broerenkerk begraven. Wilhelmina Richterink, weduwe van Johan Georg Engelmänn, was de laatste vrouw die zich mocht tooien met de titel van: weduwe van de meester-kok in het Hof van Holland. Het pand werd op 15 februari 1792 publiek verkocht voor de som van 7750 gulden aan Cornelis van Otterloo, die getrouwd was met de bovengenoemde Catharina Maria Korb. Het Hof van Holland was in 1799 het voornaamste logement van de stad en bleef zijn naam nog tientallen jaren houden.

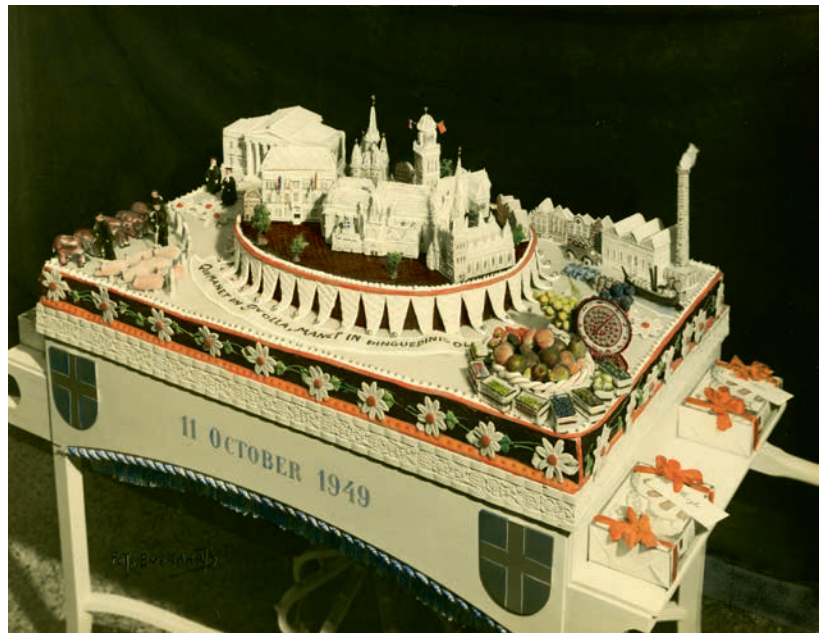
Bedrijfsrestaurant

Voor zover mij bekend is het fenomeen stadskok hiermee ten einde. In de negentiende eeuw genoten de heren stadsbestuurders van hun natje en hun droogje in het Stadswijnhuis.

Met enige fantasie – zou je kunnen zeggen – vond er na 1975 een revival plaats van de functie van stadskok, zij het niet onder die benaming. In dat jaar werd het nieuwe stadhuis opgeleverd. Daarin was op de derde verdieping een bedrijfsrestaurant gevestigd, waar ik tussen de middag geregeld een warme maaltijd gebruikte. Jaap Dijkman had de leiding over het bedrijfsrestaurant. Na hem was Hendri van den Brink de keukenprins. Zij vormden als het ware de wederopstanding van de oude stadskok maar dan wel met moderne kookapparatuur en met een team van medewerkers in een fraaie outfit. Intussen is het bedrijfsrestaurant, gerund door personen in gemeentedienst, al weer opgedoekt. Cateraars hebben de plaats van Jaap, Hendri en hun team

Provinciekok

Mijn broer Piet werkte rond 1960 als kok bij hotel Wientjes. Voor hem was koken niet alleen zorgen voor eten op tafel maar ook een vorm van kunst, van expressie. Wanneer de Commissaris van de Koningin (CdK) in de provincie Overijssel hoog bezoek kreeg, werd mijn broer tijdelijk uitgeleend aan de provincie. Hij moest zich dan 's morgens vervoegen bij de echtgenote van de CdK in de Roopoort. Overlegd werd wat er op tafel kwam en samen werden de ingrediënten ingekocht, het liefst vers op de markt. De keuken was daarna zijn domein. Aan het eind van de middag werden de gasten verwacht en ging men aan tafel. De dienstbodes serveerden. Aan het eind van het diner maakte mijn broer, getooid met hoge koksmuts, zijn opwachting bij de gasten. Complimenten vielen hem altijd ten deel. Want koken kon hij als de beste.

Ter gelegenheid van het bezoek van Koningin Juliana en Prins Bernhard aan Zwolle op 11 oktober 1949 maakte de Zwolse banketbakker Chris Lindeboom een enorme taart met maquettes van ondermeer veemarkt, Gerechtsgebouw (Blijmarkt), stadhuis, Grote Kerk, Sassenpoort, Peperbus en St. Michaëlkerk (Roggenstraat) in miniatuuruitvoering in marsepein. De taart werd in de Schepenzaal van het stadhuis aangeboden. Op de taart was de volgende tekst – ook in marsepein – aangebracht: Qui manet in Swolla, manet in pinguedinis olla. Vrij vertaald: wie in Zwolle woont, woont in de zoete inval. Aan weerszijden van de taart vier presentjes voor de prinsessen. (Collectie HCO, foto D. Everaarts)

ingenomen. Gasten van het college van B en W worden tegenwoordig voor een etentje uitgenodigd bij Wientjes of een ander restaurant. Wat nog enigszins doet denken aan de maaltijden, bereid door de vroegere stadskoks, is wellicht de simpele, maar uiterst voedzame stampot die jaarlijks op tafel staat in de kantine van het stadhuis na afloop van de raadsvergadering waarin de gemeentebegroting wordt vastgesteld. Na al het intensief en dagenlang vergaderen om de begroting rond te krijgen heeft deze maaltijd altijd een samenbindend karakter. En last but not least: het is er altijd heel gezellig.

Schaatsen

IJSCLUB TE ZWOLLE.
HARDRIJDERIJ OP SCHAATSEN
 door **Manspersonen,**
BIJ GUNSTIG WEDER,
 op *Maandag den 27 Januarij 1862,*
 des morgens te 10 uren, op de
Stadsgracht buiten de
Sassenpoort te Zwolle.
De Prijs is f 75, de Premie f 25,
in geld uit te betalen.
 Mededingers worden verzocht, zich aan te melden ten huize
 van den Heer J. BLANKHART in *DE NIEUWE STADS*
HERBERG te Zwolle.
 De lijst der rijders wordt gesloten *den 27 Januarij* des
 morgens te half negen ure, als wanneer de loting der beurten
 zal geschieden, zullende evenwel niet meer dan **32** rijders
 worden toegelaten.
 Ingang tot de baan bij de Sassenpoortenbrug.
 De leden der IJsclub worden toegelaten op vertoon van
 hunne Contributiekaart.
 Voor andere ingezetenen van *Zwolle* en *Zwollerkerspel*
 entrée f 0.99. Voor vreemden / 0.50.
 Die alsnog lid verlangt te worden, kan zich daartoe bij
 den Heer Thesaurier G. J. VAN DEVENTER, uiterlijk daags
 vóór den wedstrijd, aanmelden, terwijl op den dag van de
 Hardrijderij geene leden meer worden aangenomen.
De Directie der IJsclub,
 J. H. VAN ROIJEN, *President.*
 J. W. J. DE VOS VAN STEENWIJK, *Secr.*
IJSCLUB TE KAMPEN.

Eeuwen wordt er al geschaatst in Nederland. Schaatsen hoort bij Nederland zoals tulpen en molens. Vanaf het begin van de negentiende eeuw werd er op houten schaatsen met een ijzeren onderstel geschaatst. Daarmee kon je behoorlijk snel vooruitkomen. Het was voor 1800 de snelste manier om je te verplaatsen. De winter gaf in vroegere dagen niet alleen ijsplezier en gezelligheid, maar zorgde ook voor bittere armoede.

Schaatswedstrijden

Aanvankelijk waren het vooral de kroegbazen die wedstrijden organiseerden. Het bood hun extra omzet. In het midden van de negentiende eeuw werden de eerste ijsclubs opgericht. De ijsclub in Zwolle dateert uit 1853.

Bijgaande advertentie uit 1862 geeft een aardig beeld hoe zo'n wedstrijd georganiseerd werd en wat er te winnen viel. Er werd op de stadsgracht geschaatst. De baan lag tussen ongeveer de huidige Stationsweg en de Sassenpoortenbrug. De Van Roijensingel heette nog het Klein Wezenland. Voor de wedstrijd moest men zich opgeven in de Nieuwe Stadsherberg – nu het Hopmanshuis – aan het Rodetorenplein. Dat kon tot anderhalf uur voor de wedstrijd. Er werd geloot wie tegen wie moest rijden. Het was een afvalrace. De snelste ging door naar de volgende ronde. De prijzen waren niet mis als je bedenkt dat een hoofdonderwijzer achthonderd en een onderwijzer ongeveer vijfhonderd gulden per jaar verdiende.

Het bestuur van de ijsclub bestond niet zo maar uit personen die het leuk vonden om wedstrijden te organiseren. Ze behoorden tot de bovenlaag van de Zwolse samenleving. Het was een eliteclub. J.H. van Roijen, voorzitter van de ijsclub, was in het dagelijkse leven advocaat en notaris, J.W.J. baron De Vos van Steenwijk rechter en G.J. van Deventer, die als thesaurier over de

Schaatswedstrijden op de stadsgracht. Schilderij van J.W. Meijer uit 1886. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

centen van de club ging, was effectenhandelaar.

Het oprichten van ijs- of schaatsclubs door de upper ten was destijds niet alleen bedoeld om wedstrijden voor sportievelingen te organiseren, maar ook om wat goeds te doen voor die personen, die door de winterse omstandigheden zonder werk kwamen te zitten. Te denken valt aan schippers, landarbeiders en ambachtslieden. Voor hen werden er wedstrijden georganiseerd waar zij letterlijk voor spek en bonen aan konden meedoen, een welkome aanvulling op de zeer schaarse middelen tijdens de winter. Sociale voorzieningen kende men immers nog niet. In uiterste nood sprong de armenkas van de kerk of de diaconie bij. Ook de man die de ijsbaan veegde, was veelal een werkloze arbeider, die op deze manier toch wat geld in het bijna lege huishoudlaatje bracht.

Rond 1900 waren er in Zwolle twee ijsbanen in de Wezenlanden: het IJclubterrein, waar de deftige heren schaatsen, en de volksijsbaan, waar

het gewone volk zijn baantjes trok. De ingang van de volksijsbaan lag aan de Assendorperdijk. Het IJclubterrein lag meer naar de stad toe. Later werden beide ijsbanen samengevoegd.

Vader

Mijn vader was een enthousiast schaatser. Als het kanaal in ons dorp Lemelerveld was dichtgevroren, was hij niet meer te houden. Tot op hoge leeftijd stond hij op de schaats. Als zonen waren we altijd blij als hij dan weer heelhuids thuis kwam. Zijn enthousiasme heeft er wel voor gezorgd dat wij thuis allen moesten leren schaatsen. Met de nadruk op moesten. Er was volgens hem geen mooiere sport dan de schaatssport. Iedereen bij ons thuis heeft het schaatsen onder de knie gekregen. Oefenend achter een stoel op het kanaal deden wij onze eerste pogingen. De houten schaats zat vaker naast dan onder de schoen. De veters of banden gingen los zitten. Met ver-

Twee schaatsmedailles, behaald door Wim Huijsmans in januari 2009. (Particuliere collectie)

kleumde handen probeerde je ze dan weer vast te maken. En zo krabbelde je voort. Na enig oefenen lukte het je toch om overeind te blijven. En naarmate het schaatsen beter ging, werd het enthousiasme groter. Later maakten wij tochten op de schaats naar Raalte en Deventer of naar Hankate. Bij bruggen en sluizen moest je vaak even van het ijs. Het woord klunen bestond alleen nog maar in Friesland. Het schaatsen op het kanaal heeft er wel voor gezorgd dat ik niet bedreven ben in het maken van bochten. 'Pootje over' stond niet in het theorieboekje van mijn vader.

In januari 2009 maakte ik twee toertochten in de buurt van Giethoorn. Aan de tocht Rond de Wieden, die ik op 10 januari reed, bewaar ik goede herinneringen. Het was magnifiek ijs en prachtig mooi weer. Samen met mijn broer Harry reed ik de tocht. Bij de Blauwe Hand namen we een blauwhandje, een brandewijn met bruine suiker. Eigenlijk een opmerkelijke combinatie voor een Zwollenaar: een Blauwhandje in een Blauwvinger. Maar hij smaakte goed. Met nieuwe energie togen we verder. Na afloop besloten we de tour nog eens te rijden. Voor mijn broer eindigde de rit wat minder fortuinlijk. Op een gegeven moment moest hij plassen. Netjes als we zijn opgevoed, ging hij (te) ver het riet in en zette zijn voet (met schaats eronder) zo ongelukkig op een pol neer dat hij daarbij – zoals later bleek – zijn enkel verstuikte. We konden nog naar de auto schaatsen, waarbij ik hem zo af en toe voortduwde. Hij is er wel een paar maanden zoet mee geweest.

De volgende dag (zondag) ging ik zonder mijn broer opnieuw naar het merengebied, nu met Ger, een goeie bekende die regelmatig in de sportschool te vinden is. Vanuit Wanneperveen begonnen we aan onze schaatstocht van dertig kilometer. Het was onvoorstelbaar druk. De kwaliteit van het ijs liet al te wensen over. Ook deze toertocht werd glansrijk volbracht. Opnieuw mocht ik een medaille in ontvangst nemen. Mijn vader zou trots op mij zijn geweest.

Straatnamen

Jarenlang ben ik lid geweest van de ambtelijke werkgroep straatnaamgeving in Zwolle. Nu ik met de VUT ga, houdt dit werk voor me op. Deze werkgroep doet voorstellen aan de straatnamencommissie, die op haar beurt voorstellen doet aan het college van Burgemeester en Wethouders. Kortom, bij straatnaamgeving in Zwolle gaat men niet over een nacht ijs. Hieronder zal ik het een en ander vertellen over straatnamen in Zwolle en de manier waarop straatnamen tot stand komen.

Straatnamen van essentieel belang

Straatnamen en huisnummers zijn belangrijk in het maatschappelijk verkeer. Zonder deze informatie zou bijvoorbeeld het openbaar bestuur, de politie, de brandweer en de post niet kunnen werken. Ook voor het bedrijfsleven, notarissen en makelaars zijn straatnamen en huisnummers van essentieel belang. En uiteraard de burger heeft belang bij goede adressering. Hij wenst immers 'vindbaar' te zijn.

Het woord straat is afgeleid van de Latijnse woorden *via* en *strata*, die 'bestrate, verharde weg' betekenen. In de Middeleeuwen werden de begrip-pen straat en steeg door elkaar gebruikt. Een steeg is eigenlijk een stijgende weg of een steile straat.

De straten ontstonden na de opkomst van de steden. Dat vond in Noord-Nederland plaats sedert 1200. Zwolle kreeg bijvoorbeeld in 1230 stadsrechten. Binnen een stad was er aanvankelijk geen aaneengesloten bebouwing. Paden die men intensief gebruikte, werden verhard. Werden deze verharde paden belangrijke verbindingen, dan kregen ze een naam om zo de ene weg van de andere te kunnen onderscheiden. De oudste straatnamen zijn dus niet officieel gegeven, maar vanzelf ontstaan. De oudste straatnaam in Zwolle dateert uit 1305, de Diezerstraat, die oorspronkelijk de route markeerde van de marke Dieze naar de stad.

Straatnaamgeving

Straatnaamgeving van gemeentewege dateert uit het midden van de negentiende eeuw. Ingevolge de Gemeentewet van 1851 berustte de bevoegdheid om straten een naam te geven bij de gemeenteraad. In de vorige eeuw is deze bevoegdheid gedelegeerd aan het college van B en W.

In Zwolle is men sedert 1872 aan straatnaamgeving gaan doen, althans sinds die tijd werd er in de raad over gesproken. In de raadsvergadering van 13 juli 1872 kwam een verzoek van dominee Vroom ter sprake om De Dijk, waar het geboortehuis van de in dat jaar overleden Thorbecke stond, de naam te geven van Thorbeckegracht. Met algemene stemmen werd het verzoek ingewilligd 'in aanmerking nemende dat de grote verdiensten van de overleden staatsman een duurzame hulde door zijn geboorteplaats alleszins wettigde.'

In dezelfde raadsvergadering vroegen de bewoners van de Duisteresteeg, gelegen op de

Wim Huijsmans met Gerard Reijgersberg (links) en Dick van Veen (midden), beiden ook betrokken bij de straatnaamgeving, met oude straatnaambordjes bij de Weeme aan de Fratersteeg vlakbij het stadhuis, 1998.

De Slurink was een tegen de oude stadmuur gelegen straatje. In 1876 werd de naam van de straat gewijzigd in Kerkstraat. De molen op de achtergrond is de Torenmolen. Aquarel door A. van Haarlem, begin negentiende eeuw. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

Het Kerkbrugje met op de achtergrond de Kerkstraat en de Plantagekerk. (Foto Jan van de Wetering)

Nieuwstad voor de Diezerpoort, of de naam van hun straat kon worden veranderd in Oranje- of Prinsenstraat. Ze ervoeren de naam als onaangenaam, er waren negatieve associaties aan verbonden. Het college stelde voor om nog even te wachten totdat de rest van de straat en de omge-

ving bebouwd en verfraaid was. In 1882 werd de naam gewijzigd in Schoolstraat. De bewoners van De Slurink wendden zich in 1876 tot de raad met het verzoek de naam van hun straat te wijzigen. Ze vonden de benaming niet meer passend voor deze buurt, nu er de laatste tijd prachtige woningen waren gebouwd. De raad ging op hun verzoek in. De nieuwe naam werd Kerkstraat, vanwege de nieuw gebouwde (Plantage)kerk. Ook voor de naam van de in hetzelfde jaar gerealiseerde 'loopbrug met een draaibaar gedeelte' over de stadsgracht was dit gereformeerde kerkgebouw bepalend: het werd Kerkbrugje.

Pas in 1882 kwamen B en W uit zichzelf met een voorstel naar de raad om een aantal nieuwe straten een naam te geven. Er werd toen op verschillende plekken in de stad intensief gebouwd. Voorkomen moest worden dat particuliere bouwers straten zouden gaan vernoemen. De raadsleden kwamen daarvoor in besloten zitting bijeen. Als nieuwe straatnamen kwamen uit de bus: Oosterlaan, Westerlaan, Ter Pelkwijkstraat en Ter Pelkwijkpark, Bartjensstraat, Celestraat, Terborchstraat, Diezerkade, Hoekstraat en Van Hattumstraat. In dezelfde vergadering werd een aantal straten van naam gewijzigd. Zo werd ondermeer de bovengenoemde Duisteresteeg herdoopt in Schoolstraat, de Poepershoeck in Holtenbroekerstraat, de Platte Allee in Rhijnvis Feithlaan, de Nijstad in Thomas a Kempisstraat en de IJsselstraat in Willemskade.

Thema's

De straatnaamgeving in Zwolle week niet af van de manier waarop dat elders in Nederland ook gebeurde. Bij de straatnamen die achtereenvolgens werden gegeven zien we dat niet slechts een enkele naam werd toegekend, maar dat de directeur van Openbare Werken een uitbreidingsplan voor een bepaalde wijk ter tafel bracht. Voor die wijk werd dan een bepaald thema gekozen. Zo kreeg rond de eeuwwisseling Assendorp de bloemennamen en de Veerallee namen van het koninklijk huis. De Indische buurt kreeg haar naam vanwege de straatnamen die hun naam ontleenden aan ons bezit in het voormalige Nederlands Indië. Toen in het begin van deze eeuw op het

fabrieksterrein van Reinders, later Golden Wonder, nieuwbouw verrees, is dit thema voortgezet met namen als Ambon- en Nieuw Guineastraat. In de Wipstrik werden vanaf de jaren twintig de zeehelden vernoemd. De Kamperpoort werd vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw getooid met namen van vogels. In Holtenbroek kregen de straten in 1958 en later namen van componisten. Het voert te ver om alle wijken hier de revue te laten passeren. Uitgangspunt is dat er voor een bepaald thema gekozen wordt en dat, bij uitbreiding of inbreiding van de wijk, op het thema wordt voortgeborduurd. Ook burgers kunnen tegenwoordig hierbij hun zegje doen.

Straatnamencommissie

Was de bevoegdheid aanvankelijk gelegen bij de raad, allengs werd deze gedelegeerd aan het college van B en W. Zij lieten zich adviseren door een commissie, de straatnamencommissie. Deze commissie werd ingesteld in februari 1958. Voorzitter was de burgemeester, secretaris Th.J. de Vries, historicus. Tot leden werden benoemd: ir. S. van der Wal, directeur van Openbare Werken, J. Geesink, stadsarchivaris, ir. R.J. de Wit, hoofdlandmeter bij het kadaster, en W. Jeurgens, directeur van het postkantoor. Met vertegenwoordigers van diverse disciplines zou de commissie een goed advies kunnen uitbrengen. De functie van secretaris kwam al snel bij een ambtenaar te liggen van de afdeling bevolking, die in de praktijk het meest te maken had met straatnamen en huisnummers. Later werd aan de commissie ook nog iemand van de brandweer en de politie toegevoegd. Om het werk van de commissie voor te bereiden, zag rond 1980 de werkgroep straatnaamgeving het licht.

Verwarring

In 1967 werd de gemeente Zwollerkerspel bij Zwolle gevoegd. Het kerspel vormde het landelijke gebied om Zwolle en lag als een ceintuur om de stad. Voor verdere uitbreiding was Zwolle aangewezen op het grondgebied van Zwollerkerspel. Op 1 augustus 1967 vond de fusie plaats. Naast het feit dat de inwoners van het kerspel niet enthousiast waren over deze samenvoeging (Zwollerkerspel was een relatief rijke gemeente en de belastingen

gen waren er lager dan in Zwolle) diende zich nog een ander probleem aan. Zowel in de gemeente Zwolle als in het voormalige kerspel waren een bloemenwijk en een bomenwijk. Gelukkig dat het achtervoegsel in de stad -straat was en in het kerspel -weg of -laan. Je had dus de Rozenstraat (in Assendorp) en de Rozenweg (in Westenholtte) en de Eikenstraat (in de Bollebieste) en de Eikenlaan (in Berkum). Het Rijksarchief in Overijssel, nu met het Gemeentearchief Zwolle gefuseerd tot Historisch Centrum Overijssel, was gevestigd aan de Eikenstraat op nr. 20. Bezoekers, die zich met een taxi naar de Eikenlaan lieten brengen omdat ze niet precies wisten of het Rijksarchief nu in de Eikenstraat of Eikenlaan stond, keken vreemd op als ze werden afgezet voor Eikenlaan 20 in Berkum, een eenvoudig woonhuis. Door de invoering van de postcode is dit probleem minder nijpend geworden. Het wijst er echter op dat hoe dan ook voorkomen moet worden dat er verwarring ontstaat bij het invoeren van nieuwe straatnamen. De straatnamencommissie heeft daarom een aantal criteria geformuleerd:

- Een straatnaam moet geen verwarring geven met een reeds bestaande straatnaam; hierboven is dit al aangestipt.
- Een straatnaam moet niet te moeilijk zijn; daarom is in Zwolle-Zuid freule Wttewaall van

De Nieuw Guineastraat, gelegen op het voormalige fabrieksterrein van Reinders. Op de achtergrond molen de Passiebloem. (Foto Jan van de Wetering)

De Burgemeester De Vos van Steenwijklaan in Zwolle-Zuid, een doorgaande weg waar aan geen huizen staan. (Foto Jan van de Wetering)

Stoetwegen, hoe verdienstelijk ze als politica ook was, niet vernoemd.

- Een straatnaam moet niet te lang zijn; in Zwolle-Zuid is weliswaar een Burgemeester De Vos van Steenwijklaan, maar aan deze laan staan geen huizen.

- Een straatnaam moet goed uit te spreken zijn; gelukkig zijn in Zwolle geen Engelse letterkundigen vernoemd want een Sjakespe-arestraat (Shakespeare) zou wellicht moeilijk te vinden zijn.

- Een straatnaam moet geen aanleiding geven tot verbastering; in een buurt met namen van pad-denstoelen mag de boleet ontbreken; te snel zou deze naam verbasterd kunnen worden tot 'Proletenstraat'; toekomstige bewoners van een straat in Zwolle-Zuid hadden hun bedenkingen tegen de naam Aardbeivlinder, een aambeilag qua klank te dicht bij; de straatnaam is dan ook niet ingevoerd.

- Probeer met een straatnaam de (locale) geschiedenis levend te houden; in Zwolle is dat in 1882 al gebeurd met namen als Willem Bartjens (rekenmeester), Johan Cele (rector van de Latijnse school), Gerard Terborch (schilder) en Johan ter Pelkwijk (verdienstelijk onderwijsman en lid van provinciale staten); in de Geren, Gerenlanden en Gerenbroek zijn achternamen gebruikt van families, die voor 1800 een of meer generaties op het pluche zaten in het Zwolse stadhuis.

- Een te vernoemen persoon moet 'morsdood' zijn, dat wil zeggen dat hij/zij tenminste tien jaar moet zijn overleden; daarmee vermijd je de waan van de dag; belangrijk is de levensloop zorgvuldig na te gaan. Leden van het koninklijk huis vormen hierop een uitzondering, evenals niet meer in functie zijnde burgemeesters.

Systematiek

Er zijn nog wel meer criteria waaraan de straatnamencommissie zich houdt, maar het verhaal zou te lang worden om deze allemaal op te sommen. Wordt een groot terrein bebouwd of komt er een nieuwe wijk met verschillende straten, dan stelt het college van B en W – op advies van de straatnamencommissie – eerst het thema van de straatnamen voor die wijk vast. Ook burgers kunnen hiervoor suggesties aandragen. De belangrijkste weg of doorgaande wegen krijgen bij voorkeur namen van overgeleverde veldnamen of algemene of overkoepelende namen van het gekozen thema. Tussen de overige straatnamen is een onderlinge samenhang. Dit is ondermeer gebeurd in Westenholtte-Stins. De doorgaande wegen dragen namen van stukken land, zoals Bouwkamplaan, Tesjeslaan en Weidesteenlaan. De overige straten in dit gebied dragen namen van kruiden. Dat de straatnamencommissie ook wel eens een steekje laat vallen moge blijken uit het feit dat in Westenholtte zowel een Malvaweg als een Kaasjeskruidweg is. Malva is de Latijnse benaming voor kaasjeskruid. In Schellerbroek heet de doorgaande weg Pilotenlaan. De straten die daar op uitkomen, dragen namen van geallieerde piloten die boven Zwolle zijn neergeschoten.

De systematiek van straatnamen is in de wijk Aa-landen heel ver doorgevoerd. Uit mijn contacten blijkt dat maar weinig mensen deze systematiek herkennen. Bij de toedeling van straatnamen in deze wijk die haar naam ontleent aan de (Westerveldse) Aa, werden de namen van wateren in Nederland het thema. Het woordje Aa is afkomstig van het Latijnse woord aqua wat water betekent. En daarom was de straatnamencommissie destijds van mening dat in deze wijk dan ook namen van rivieren en beken in Nederland moesten worden toegekend. De (hoofd)ont-

sluitingswegen kregen namen van de belangrijkste rivieren in Nederland, zoals de Rijn, de Maas, de Waal, de Regge, de Merwede en de Eems met het achtervoegsel laan. De woonstraten kregen namen van kleinere rivieren en beekjes. De commissie is daarbij zeer systematisch te werk gegaan. De verschillende namen zijn per provincie bij elkaar gegroepeerd. Enige kennis van de topografie van Nederland is misschien wel vereist om de systematiek te ontdekken. Zo zijn in het gebied tussen de A28 en de Zwartewaterallee namen toegekend van rivieren en wateren in Noord- en Zuid-Holland. Ten zuid-westen van de Wijde Aa vind je namen van beken uit de provincie Drenthe zoals het Anlosediep en het Deurzerdiep, en ten oosten van sportpark Het Hoge Laar namen van wateren die in Friesland voorkomen, zoals Potmarge, Luts en Fluessen. Ook op de naamgeving in de Aa-landen valt wat aan te merken. Zo bestaat er in Nederland geen Puutbeek, wel een Puntbeek. De oorzaak is simpel. In de geraadpleegde literatuur met namen van wateren in Nederland stond een drukfout. U ziet, de straatnamencommissie is ook niet alwetend.

De Eem als rivier bestaat in Nederland wel maar is geen grote rivier... Rekening houdend met de gekozen systematiek had deze laan de

De Puutbeek in de Aa-landen, vernoemd naar een niet bestaande beek. (Foto Frank Inklaar)

De Eemlaan in de Aa-landen. De s is waarschijnlijk over het hoofd gezien... (Foto Frank Inklaar)

Eemslaan moeten gaan heten, maar bij de bestelling van het straatnaambordje is waarschijnlijk de s over het hoofd gezien. Toen het bordje eenmaal was geplaatst en de bewoners hun adres hadden gekregen, heeft men het zo maar gelaten. Binnen de gekozen systematiek zien we zelfs nog een groepering van namen rond eenzelfde achtervoegsel. Zo heb je in de Aa-landen een bekenbuurt, een diepenbuurt en een krekenuurt.

Zwolle-Zuid

In Zwolle-Zuid is de commissie ook systematisch te werk gegaan. De straten dragen namen van politici. In de Geren, de Gerenlanden en het Gerenbroek zijn dat namen van lokale bestuurders uit de periode van voor 1800. De doorgaande wegen hebben namen gekregen van functies die door deze lokale bestuurders werden uitgeoefend, zoals cameraar (=soort wethouder van financiën) en timmermeester (bestuurder belast met openbare werken). Ook in Zwolle-Zuid is de systematiek nog verder doorgevoerd. In Geren is het achtervoegsel *-belt*, in Gerenlanden *-kamp* en in Gerenbroek *-mate*. Een mate of made is de

oude benaming voor een stuk weiland. Men koos voor deze systematiek met de gedachte dat als iemand de straatnaam niet exact zou weten, het achtervoegsel toch zou leiden naar dat deel van de wijk waar dat achtervoegsel voorkwam. Ook in andere delen van Zwolle-Zuid is voor deze systematiek gekozen. In de Ittersummerlanden tref je de straten met het achtervoegsel *-ware*, in het Oldenelerbroek en in de Oldenelerlanden met het achtervoegsel *-marke*. Een ware of waardeel is een aandeel in een marke. Met een marke worden gemeenschappelijke, onverdeelde gronden aangeduid. In de negentiende eeuw zijn deze gronden verdeeld.

In 1995 was ik betrokken bij de naamgeving voor het nieuwe bedrijventerrein langs de A28 richting Meppel. Vanwege de Hessenweg heb ik toen de suggestie gedaan om daarbij qua naam aan te sluiten. Via de Hessenweg werden goederen eeuwenlang vanuit Duitsland naar Nederland getransporteerd en vice versa. Het achtervoegsel *poort* symboliseert de toegang naar de stad. De naam Hessenpoort sprak het college van B en W wel aan. Sinds 28 november 1995 is dit dan ook de officiële naam voor dit gebied. En met gepaste trots passeerde ik in het begin het grote reclamebord in het weiland langs de A28 om personen en bedrijven te enthousiasmeren zich op dit bedrijventerrein te gaan vestigen.

Ook de wegen op het bedrijventerrein hebben namen gekregen die iets Duits hebben. De namen zijn namelijk ontleend aan vroegere Duitse vorstendommen, hertogdommen, graafschappen en dergelijke, daarmee aansluitend op de naam Hessenpoort. Sommigen hebben zich erover verbaasd dat je ook op een andere plek in de stad namen vindt uit Duitsland, namelijk in Hanzeland, zoals de Bremen-, Hamburg- en Keulenstraat. Vanwege de locatie Hanzeland zijn hier aan de straten namen van Duitse Hanzesteden toegekend.

Eeuwigheid

De Diezerstraat is niet zo oud als de weg naar Rome maar zeker zo oud als de weg naar Kralingen. Straatnamen en hun ontstaansgeschiedenis vormen een stukje cultuurhistorie. Straatnaamgeving heeft grote impact. De leden van de straatna-

Maak het in Hessenpoort... het grote reclamebord in het weiland langs de A28. De naam Hessenpoort werd bedacht door de auteur. (Foto Berry Brehler)

mencommissie zadelen huidige en toekomstige generaties op met straatnamen waar ze niet onder uit kunnen, waar ze zich niet aan kunnen onttrekken. Iedereen moet simpelweg over een huisadres beschikken. Voor navigatiesystemen speelt de postcode weliswaar een steeds belangrijkere rol, maar voor de vindbaarheid van het exacte adres blijven straatnaam en huisnummer essentieel. Bij het monopolyspel zijn de bankbiljetten in de afgelopen decennia aan de tijd aangepast en in waarde gestegen, de Dorpsstraat en de Kalverstraat zijn echter hetzelfde gebleven. En zoals de Diezerstraat als straatnaam ruim zeven eeuwen oud is, zo kan dat ook gebeuren met straatnamen die anno 2011 worden ingevoerd. Kortom: straatnaamgeving lijkt een simpele zaak, maar heeft verstrekkende gevolgen. De leden van de straatnamencommissie werken voor de 'eeuwigheid'...

Stadshagen

De eerste huizen in Stadshagen zijn in 1996 gebouwd. In dit deel van de wijk (Schoonhorst) kregen de straten op mijn instigatie namen van oude beroepen. Over die beroepen heb ik in verschillende afleveringen van *Vinex*, de wijkkrant van Stadshagen, in 2004 gepubliceerd. Hieronder volgen enkele van die stukjes.

Linnenweverstraat

Eeuwenlang is er in Zwolle geweven. Linnen is een weefsel dat van vlas- of hennepgaren is gemaakt. In het jaar 1398 was Herman van Oldenberge linnenwever. Hij woonde op de Nieuwstad (Diezerkade en omgeving). Uit de maandrekening van de stad is bekend dat zijn vrouw ('Hermans wijff van Oldenberge des linnenwevers') door Wigbolt, de zoon van Heyn Rembolding, bij een nachtelijke vechtpartij ernstig gewond raakte. Wigbolt kreeg van stadswege een boete van twintig pond (ca. 13,5 gulden) en drie dagen zitten. Was Wigbolt overdag gaan vechten, dan had hij een boete gekregen van tien pond. Zo was dat in het stadsrecht van Zwolle vastgesteld.

Vanaf circa 1650 tot 1750 was de textielnijverheid voor Zwolle erg belangrijk. Bijna vijftien procent van de beroepsbevolking was daarin werkzaam. Tientallen linnenwevers, veelal afkom-

stig uit Twente, kwamen naar Zwolle, verwierven het burgerrecht en droegen hun steentje bij aan de economische ontwikkeling van de stad. Ook arme Zwollenaren pikten een graantje mee tijdens deze hausse door zich te laten 'omscholen' tot wever. Zo snel als deze tak van nijverheid opkwam, zo snel verdween ze ook weer. In het patentregister van 1806, waarin de hele werkende bevolking van Zwolle de revue passeert, komen we geen enkele linnenwever en slechts een linnenweversknecht tegen. De weefmachine had zijn intree gedaan. En de armen? Zij waren verplicht gaan breien. In de Zwolse Arminrichting of Stads Fabryk breiden zij ondermeer 'manskousen' voor het Ministerie van Oorlog. Rond 1820 liep het hele Nederlandse leger op Zwolse sokken.

Marskramerstraat

Een kramer of kremer was van oorsprong iemand die in het klein koopwaar aan de man bracht vanaf

De wijk Schoonhorst in Stadshagen waar de straten namen van oude beroepen dragen. (Stadplattegrond Zwolle)

De marskramer. Aquatint van Willem Gerrit van Ulsen, rond 1800. (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

een kraam. Ook de gezamenlijke koopwaren werden wel als *kraam* aangeduid. Zo komt het woord ook nu nog voor in de uitdrukking: de kraam inpakken. Een marskramer ventte met een mars, een soort draagmand, waarin hij zijn koopwaar met zich meedroeg. Had iemand heel wat in zijn mars dan had hij heel veel koopwaar bij zich. Van daaruit kreeg het de betekenis zoals wij die nu nog kennen van iemand die veel kan of weet.

Met allerhande koopwaar ventte de marskramer langs 's heren wegen. Vanwege het geringe winkelaanbod op het platteland was de marskramer, zeker bij de boerenbevolking, een graag geziene gast. Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw bezochten marskramers met paard en wagen hun clientèle. Sommige marskramers bezorgden hun beroepsgroep een minder goede naam omdat zij met 'vreemde' spullen langs de deur gingen. Zo werd in 1768 in Den Haag een joodse marskramer opgepakt die niet alleen pornografische boekjes bij zich had, maar ook 'condons' verkocht met lintjes, die hij zelf gemaakt had van lamsblazen. De tijden zijn veranderd: tegenwoordig hoeft je niet te wachten op de marskramer tot hij langs komt met een pakje Durex.

Speldenmakerstraat

Met het handmatig vervaardigen van spelden zou tegenwoordig geen droog brood te verdienen zijn. Hoe anders was de situatie vroeger. Het speldenmaken was, evenals het maken van knopen, zeer arbeidsintensief. Het bestond uit 'maecken, opslaen ende steecken'. Al deze deelbewerkingen moesten door een kandidaatmeester worden uitgevoerd om de meesterproef te doorstaan. De deelbewerkingen konden echter ook apart uitgevoerd worden en waren dan simpel genoeg om door kinderen verricht te worden. Vandaar ook dat tal van kinderen van bedeeden bij speldenmakers in dienst waren. De Zwolse speldenmakers maakten deel uit van het Sint Nicolaas- of kramersgilde. Vanaf 1660 hadden zij een eigen gilde. Zonder het burgerrecht en zonder het afleggen van de meesterproef kon men geen lid worden van een gilde. Om invloeden van buitenaf te weren en om concurrentie tegen te gaan, werd het aantal meesterspeldenmakers zo klein mogelijk gehouden. Het vak ging vaak over van vader op zoon.

De eerste speldenmaker die in een Zwols archiefstuk vermeld wordt, is een zekere Johan. Hij werd in 1512 beboet. In 1530 was Arend Petersz. de eerste speldenmaker die het burgerrecht van Zwolle verwierf. In 1712 waren er vijftien speldenmakers en vijf speldenmakers-knechten actief. Op 2 mei 1762 klaagde Gerrit Nijlant, geboren in 1731, zich bij het stadsbestuur. Hij was enkele maanden eerder getrouwd met Dina van Dijk. Er moest brood op de plank komen. Hij wilde nu meester worden, had voor de tweede keer een proef afgelegd en weer waren de provisoren (=bestuursleden) van het speldenmakersgilde niet tevreden. Hij werd afgewezen op het onderdeel 'brieven spelden', waarbij een bepaalde hoeveelheid spelden op papier gestoken moesten worden. Gerrit had echter zijn bedenkingen over zijn beoordeling. Hij verdacht de provisoren ervan dat ze hem niet in het gilde wilden opnemen. Na onderzoek van de (stedelijke) keurmeesters en een hernieuwde proeve van bekwaamheid in aanwezigheid van een meester van het gilde werd hij als nog toegelaten. Op 1 juni 1779 was het voor hem gedaan met het speldenmaken. Op

De Spelde maaker.
Een wys besluit, Siet veer voor uit.

De mens en vreest niet voor de Hel,
Op dat hy dat gevaar mocht myden;
Maar steekt hem een oneffen Spel,
Dat mach Zyn teer gevoel niet lyden;
Of dit dan wyslyck is gedaan,
Dat laat ick voor een ider staan.

die dag werd Gerrit begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

In 1806, toen de gilden waren afgeschaft en voor het uitoefenen van een beroep of ambacht belasting betaald moest worden (patentbelasting), waren er in Zwolle nog zes speldenmakersbazen en acht speldenmakerskechten actief. Korte tijd later trokken de speldenmakers hun speld uit het spel. Machines namen hun werk over.

Uurwerkerstraat

Een uurwerker was de man die uurwerken maakte of repareerde. Hij komt in archiefstukken ook wel voor als 'uhrenwercker', 'ureclomaker' of 'urewerckmaker'. Omdat vroeger een uurwerk ook wel werd aangeduid als (h)orloy – van het Latijnse woord hora = uur – kwam de uurwerk(mak)er ook wel voor als 'horologiemaker' of 'orlosimaaker'. Vandaar ook de benaming van een staand horloge voor een oude, staande klok.

De oude Egyptenaren hielden zich al bezig met het oplossen van het probleem om de tijd aanwijsbaar te maken. Ze gebruikten daarvoor zonnenuijzers. Nauwkeurig waren deze zonnenuijzers niet. Maar men leidde nog niet zo'n jachtig leven als nu.

Mechanische uurwerken ontstonden in de veertiende eeuw. De oudste uurwerken treft men aan in torens van kerken of in kloosters. Deze uurwerken werden aangedreven door een gewicht. Het uurwerk met slinger stamt uit 1656. Deze uitvinding is van de Christiaan Huygens. Aan hem wordt ook de balansveer toegeschreven, gebruikt voor draagbare uurwerken en met name voor zakhorloges. Zijn uitvindingen waren baanbrekend en de tijdaanwijzing werd sterk verbeterd. Onder andere voor de zeevaart (VOC) waren zijn uitvindingen van essentieel belang omdat schepen voor een juiste plaatsbepaling op zee behoefte hadden aan accurate tijdmeters.

Zwolle was sinds 1403 in het bezit van een 'uurclocke'. In de rekeningen van de stad komen we daarna uurwerkers tegen. Zo liep in 1449 meester Johan 'die uurwerker' bij een vechtpartij lichamelijk letsel op. Johan Florensoen, de persoon die met hem begon te vechten, kreeg een geldboete en moest drie dagen de gevangenis in. De Grote of St. Michaëlskerk kreeg in 1457 een nieuw uurwerk, gemaakt door (dezelfde?) meester Jan die uurwerker. Het was voor hem een hele klus om het 1800 pond zware uurwerk boven in de toren te hijsen. Nog op één andere plek in de stad kon men destijds zien hoe laat het was: op het torentje van het Heilige Geestgasthuis in de Diezerstraat, gelegen tussen het Koningsplein en de Gasthuisstraat.

Voor het onderhoud van de uurwerken kon de stad Zwolle een beroep doen op een vaste man, de meester-stadsuurwerkmaker. Het was een stadsambt van de eerste klasse en erg geliefd. Toen rond circa 1670 door het overlijden van meester Hans de functie vacant kwam, solliciteerde meester Derck Leenarts, uurwerker en slotenmaker, hiernaar. In zijn sollicitatiebrief, die in het archief van de stad Zwolle bewaard gebleven is, deelde hij mee dat hij 'het uyrwercken geleert heeft bij den olden meyster Jan Coleer, soe het uyrwerck hier

De speldenmaker.
(Uit: J. en C. Luiken,
'Het menselyk bedrijf,
100 verbeeldingen van
ambachten', Amster-
dam, 1694. Fotografi-
sche herdruk 1978)

in Swolle gemaect heeft, dat hij sonder roem toe spreken, in de leerjaeren ende zedert dat hij mejster geweest is... soedaenich sich daerin gedraegen [heeft] dat hij noyt den dronck ende de suyperie toedaenich geweest is ende zijn arbeijdet in uyrwercken... soodaenich alle tijt gemaect [heeft] dat hem de luyden daervan bedanckt [hebben] ende noyt manquement ofte verschil daeraen geweest is, ofte hij heeft het daetelycken konnen helpen, dat hij daeromme oock niet en twievelt ofte hij sal in het bewaeren, repareeren ende onderhouden van deser stadts uyrwerck, u weledel achtbare, volkoemene satisfactie geven konnen.'

Aan het eind van zijn brief gaf hij aan dat hij het werk voor 25 gulden minder wilde doen dan de overleden meester Hans. Of hij de baan gekregen heeft, is niet bekend.

Na de val van de toren van de Grote Kerk in 1682 werd de toren van de huidige Peperbus belangrijk als publieke tijdsaanwijzing. Het uur-

werk had slechts één wijzer, die de uren aanwees. Rond 1875 verscheen de minuutaanwijzer.

In Zwolle waren in de zeventiende en achttiende eeuw bekende uurwerkmakers werkzaam van wie nu nog op verschillende plaatsen werk aanwezig is, zoals Jacob Sprakel, Willem Bramer, Jan en Gerrit Rensman en Hendrik van der Eeze. Willem Bramer vervaardigde in 1728 het prachtige staand horloge in de Schepenzaal van het stadhuis.

Uit 1803 is een instructie bewaard gebleven voor de stadsuurwerkmaker. Een kleine greep uit de bepalingen: vanzelfsprekend moest hij van onbesproken gedrag zijn en 'volkomen kundig'. Dagelijks moest hij alle stadsuurwerken alsmede het 'horologie' op het stadhuis opwinden en voor elke preekbeurt het klokje in de Grote Kerk (om de preek niet te lang te laten duren!). Hij verdiende per jaar 180 gulden. Was een klok van slag, dan moest hij er meteen naar toe en mocht hij niet wachten tot de volgende dag 'tot de gewone tijd van opwindig'. De spullen, tappen, rondsels en wijzerraden moest hij van voldoende boomolie voorzien en in het smeer houden. Kleine reparaties diende hij uit te voeren zonder daarvoor iets in rekening te brengen. In de winter moest hij er voor zorgen dat de sneeuw geen belemmering aan klokken of uurwerk toebracht. Om hoeveel klokken het nu precies ging, vermeldt de instructie niet. Rond 1800 waren er in ieder geval openbare klokken aanwezig op de Sassenpoort, de Peperbus en op de Diezerpoort. Het staat buiten kijf dat de stadsuurwerkmaker voor zijn werk over een goede conditie moest beschikken. Dagelijks zoveel winteltrappen op en neer was bepaald geen sinecure.

Het fenomeen stadsuurwerkmaker is tot ver in de twintigste eeuw bekend gebleven. Wie heeft niet Van Klaveren gekend, die tientallen jaren als horlogemaker en stadsuurwerkmaker zijn vakmanschap bij Zwollenaren aanpreef. Het uurwerk werd vanouds geassocieerd met de vergankelijkheid van het leven. Dat blijkt uit het bijschrift bij de illustratie. Het gezang van Rhijnvis Feith op oudejaarsavond ('Uren, dagen, maanden, jaren, vliegen als een schaduw heen; ach wij vinden, waar wij staren, niets bestendigs hier beneên') heeft plaats gemaakt voor de eindejaarsshow van

De wijzerplaat van het in 1728 door Willem Bramer vervaardigde staand horloge in de Schepenzaal van het stadhuis. (Collectie HCO)

bekende cabaretiers op tv. Met uiterste precisie tikt de atoom- of cesiumklok daarna de minuten weg tot middernacht. Er komt geen uurwerker meer aan te pas.

Zwaardvegerstraat.

Een zwaardveger was iemand die zwaarden schoonmaakte, reinigde en opnieuw polijste. Omdat hij daar geen dagelijks werk aan had, repareerde hij ook wel andere wapens. Hij ontwikkelde zich zo tot wapensmid.

De zwaardveger en de beul worden vaak in één adem genoemd. De beul maakte criminelen letterlijk een kopje kleiner. Zijn zwaard moest dan wel vlijmscherp zijn. Voor het onderhoud van de zwaarden in de stad Zwolle zorgde de zwaardveger. In de jaarrekening van 1410 staat de volgende uitgave vermeld: 'uytgegeven an den zweertveg-

her van der stad zweerde te veghen, 1 gul[den].’ De zwaarden van de stad Zwolle vallen nog steeds te bewonderen in het stadhuis in de Schepenzaal, links van de schoorsteen, vrij van bloed en blindend achter glas.

De laatste Zwolse zwaardveger was Nicolaas Weis (Weijs). Hij kwam uit de Palts (Duitsland) en verkreeg op 7 juli 1683 het Zwolse burgerrecht. Na vele jaren werken legde hij in 1751 het loodje. Op 11 januari van dat jaar werd hij in de Bethlehemse Kerk begraven. Hij was toen 94 jaar en 4 maanden. Hij was de laatste der mohikanen. Na hem werden (en worden) in Zwolle nog wel schoorstenen, maar geen zwaarden meer geveegd.

De ‘Swaardveeger’.
(Uit: J. en C. Luiken,
‘Het menselyk bedrijf,
100 verbeeldingen van
ambachten’, Amster-
dam, 1694. Fotogra-
fische herdruk 1978)

Straatnaambord van een hele bijzondere straat, die slechts in kleine kring bekend is... (Aangeboden door burgemeester Fransen aan Wim Huijsmans bij zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1998). (Foto Berry Brehler)

Auteur

Wim A. Huijsmans (1948) studeerde na het gymnasium een aantal jaren rechten in Nijmegen. Vervolgens ging hij naar de Rijksarchiefschool in Den Haag. Na het voltooien van zijn opleiding werd hij in 1973 benoemd bij het Gemeentearchief Zwolle. De jaren erna volgde hij opleidingen op het gebied van de moderne archiefordening (SOD I en II). Zijn hart lag echter bij het oud archief. Hij volgde specialisatiecursussen aan de Rijksarchiefschool op het gebied van middeleeuws Latijn, Latijnse paleografie en oorkondenleer. Vanaf 2002 is hij in dienst van het Historisch Centrum Overijssel, de naam voor de nieuwe instelling na fusie van het Gemeentearchief Zwolle en het Rijksarchief in de provincie Overijssel. Vanaf 1980 is hij betrokken bij de straatnaamgeving in de gemeente Zwolle. In 1985 werd hij lid van de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift*, waarin regelmatig bijdragen van hem verschijnen.

Wim Huijsmans voor het Historisch Centrum Overijssel.
(Foto Jan van de Wetering)

Colofon

Het *Zwols Historisch Tijdschrift* is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

S. ten Veen, *secretaris*

H. van der Zwaag, *penningmeester*

J. Gulikers, J. Kam, leden

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle
telefoon: 038-4654617

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarief lidmaatschap 25 euro/jaar

Opzegging lidmaatschap: vóór 1 januari.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, eindredacteur,

E.A. van Dijk, W.F. Geerling, W.A. Huijsmans,

F. Inklaar, H.A. Stalknecht, S. ten Veen,

J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: EPOS PRESS, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS LEEFT!

kijk ook op www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

GLAS-IN-LOOD

ONTWERPEN VAN
TRADITIONEEL TOT MODERN

RESTAURATIE

CONSERVATIE

BRANDSCHILDEREN

ADVIES

VOOR PARTICULIER
BEDRIJVEN, INSTELLINGEN
& KERKEN

LID OVG
GLAZENIERSVERENIGING TE GOUDA

GLAS-IN-LOOD ATELIER OUD ITTERSUM

NIEUWE DEVENTERWEG 31 (038) 465 60 95
WWW.OUDITTERSUM.NL

Werkgevers opgelet!

Een vertrouwd adres voor uw loonregres

- **Loonschade**
- **Letselschade**

Papaverweg 67, 8042 ED Zwolle

E : zwaag.loonschade@introweb.nl T : 038 - 422 33 51
I : www.loonschadeadvies.nl F : 038 - 421 18 40

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste Koffie van Zwolle....
- Uitgebreide lunch-en avondkaart....
- Heeft U wat te vieren, vraag naar de mogelijkheden.....
- Elke acht weken nieuwe expositie....
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging.....

Een plek om te onthouden.....

